

FODOR PÁL

Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája

A török a 15–16. századi magyar közvéleményben

A kezdetektől a mohácsi csatáig

Miután az oszmánok a 14. század második felében egymás után leverték a balkáni államokat, és 1389. évi győzelmüket követően hűbéri függésbe kényszerítették a szerb fejedelemséget, Magyarország határaihoz érkeztek. 1390-ben az oszmán csapatok – első ízben a történelemben – az ország területére léptek.¹

A magyar királyság ekkoriban Európa egyik legnagyobb kiterjedésű állama volt. Civilizációs teljesítményei, katonai ereje és a keresztény közösség (*respublica Christiana*) keleti és déli határainak védelmében végzett évszázados szolgálatai miatt óriási tekintélynek örvendett a nyugati világban. A magyar királyok olyan megtisztelő címeket viseltek, mint a „kereszténység védője” (*defensor Christianitatis*), a „Krisztus bajnoka” (*athleta Christi*) vagy „a keresztény hit katonája” (*miles fidei Christiane*), országukat pedig egész Európa a maga keleti „kapujának” (*porta*) tekintette.² A magyar állam nemcsak felfogta a keletről érkező támadásokat (mint pl. a mongol inváziót vagy az Aranyhorda betöréseit), hanem a római katolikus egyház támogatásával „térítő” hadjáratok sorát vezette a „szakadóknak”, „lázadóknak” vagy „eretnekeknek” tekintett szomszédos államok, így a balkáni patarénusok vagy bogumilok és a keleti keresztények ellen. A magyar király éppen egy ilyen hadjárat során ütközött meg először török csapatokkal (1375).

Magyarország irányítói kezdetben nem érzékelték, hogy az új ellenfél minden tekintetben különbözik a térségben eddig megszokottaktól. A törökök megjelenése annyit jelentett számukra (és Európa más vezetői számára is), hogy a jövőben az „eretnység” újabb formájával kell majd felvenniük a küzdelmet a Balkánon. A „szkizmatikusok” és a „muszlimok” egybemosását elősegítette az is, hogy a balkáni népek egyre többször az oszmánok szövetségeseiként jelentek meg a harctereken. A magyar szemlélet tehát a legnagyobb természetességgel sorolta be a „törököket” a „szakadók” közé, és csak lassan ébredt rá a köztük lévő óriási

1 Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 102–132. Engel Pál: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). Századok (= Sz) 128(1994) 273–286., Ferenc Szakály: Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365–1526). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 33(1979) 67–85.

2 Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája). Egyetemes Philológiai Közlöny 60(1936) 307., 309–311., 346.

különbségekre. Zsigmond király (1387–1437), aki az elsők között ismerte fel az oszmán terjeszkedésben rejlő veszélyeket, kezdetben maga is hasonló kategóriákban szemlélte a „török” ellenséget. Egy 1390. augusztus 14-én kelt oklevele a „cseles ravaszással szövetkezett gonosz szakadár rácok és törökök” elleni harcról tesz említést.³ Az 1397. októberi országgyűlés ugyancsak a „törökök és más szkizmatikusok támadásai és erőszakosságai”-ra hivatkozva határozott a védelmi rendszer átszervezéséről, ami azt jelzi, hogy a magyar nemesség is osztotta királya álláspontját a török megítélésében.⁴ Ez a felfogás tovább élt a következő évtizedekben is, de közben – főként 1396 után – jócskán előrehaladt a fogalmi tisztázás folyamata, s az ennek során születő új „ideológia” lassanként kiszorította a régi elképzeléseket, hosszú időre meghatározván a törökökről Magyarországon élő képet. A „vad, pogány és istentelen török nemzet” először is a királyi felség (*rex*) és az ország (*regnum*) „főellensége” és „üldözője” (*inimicus capitalis, persecutor*) lett, melyet időnként „tatár”-nak vagy „török-tatár pogány”-nak is neveztek.⁵ Az utóbbi nyilván szándékos, de igen kifejező csúsztatás: a tatárjárás szörnyű emlékeit őrző Magyarországon semmi sem fejezhette volna ki jobban az új ellenség veszélyességét, mint az, hogy rokonságba hozták a tatárokkal.⁶ Miután a király és az ország magukat a keresztény közösség képviselőinek, az elszenvedett támadásokat pedig az egyetemes kereszténység sérelmeinek tekintették, a törököt egyidejűleg azonosították „Krisztus keresztjének és a keresztény hitnek ellenségével és üldözőjével”.⁷ Ettől fogva a török mindig ezt a kettős fenyegetést („az ország és a hit üldözője”) testesítette meg, amire a magyar vezető réteg egyöntetűen azzal válaszolt, hogy kíméletlen harcot hirdetett ellene. Zsigmond király egyik oklevele felsorolja azokat a motívumokat, amelyek az ellenállást, illetve a visszacsapást szükségesszerűvé teszik: 1. a szenvedők iránti részvét; 2. „a védelem őszinte kötelessége”; 3. a keresztények ellen, illetve 4. a Megváltó ellen elkövetett jogtalanságok.⁸ Ekképpen kinyilvánítja, hogy az ország védelme és a törökök „jogtalanságainak” megtorlása (értsd: a támadó háború) erkölcsi, politikai és vallási kötelessége az ország irányítóinak, elsősorban is a királynak. E funkciója folytán az utóbbi hamarosan (ahogy azt XXII. János pápa 1410-ben első ízben megfogalmazta) a keresztény hit „pajzsa és védőfala” (*scutum atque murus*) megtisztelő cím birtokosává válik, mind a hazai közvéleményben, mind a keresztény köztársaság vezetőinek szemében.⁹ Helyzetéből következik, hogy ha kötelessége teljesítése

3 Középkori históriák oklevelekben (1001–1410). A szövegeket vál., előszó és jegyz. Kristó Gyula. Szeged, 1992. 221.

4 *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam F. Döry, additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt G. Bónis, V. Bácskai.* Bp. 1976. 160.

5 Középkori históriák i. m. 224., 244–245., 257., 260., 271.

6 *Atatár-kép változásairól* I. B. Szabó János: Vázlat egy ellenségkép történetéről. I. A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621. *Aetas* 1995:1–2. 5–22.

7 Középkori históriák i. m. 244–245.

8 Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. köt. 1156–1411. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889. 546. (1401).

9 *Terbe L.*: i. m. 304.

közben nem jár sikerrel (vagyis vereséget szenved a töröktől), akkor az csakis „Isten titkos ítéletének jóváhagyásával” történhet.¹⁰

A Hunyadiak és a Jagellók Magyarországá alapjában véve tovább vitte a törökről és az önnön szerepéről Zsigmond idején kialakított képet, de a mindennapi tapasztalatok és az új szellemi áramlatok (humanizmus, egyházi spirituális mozgalmak stb.) hatására itt-ott igazított rajta: bizonyos vonásait kiemelte, másokat eltüntetett, s több új karaktervonással is gazdagította. A török megmaradt „főellenségnek”, sőt, fokozatosan az „ős” vagy az „örök ellenség” rangjára emelkedett. Általános meggyőződéssé érett, hogy a török egyúttal „természettől” való ellenség is, aki nem pusztán ellenfelei legyőzésére tör, hanem azok identitását is meg akarja semmisíteni; azért tartja állandó rettegésben szomszédait, mert gyűlölet és bosszú vezérli cselekedeteit. Hunyadi János V. Miklós pápához intézett 1448. szeptember 17-i levele, melyet a neves humanista, Vitéz János írt, nagy kifejezőerővel foglalta össze ezt a gondolatkört: „Ha jól emlékszem, immár száz esztendeje ólálkodnak Európa körül a törökök Istenre-emberre acsargó fegyverei. Villámgyors egymásutánban igázták le Görögországot, Macedóniát, Bulgáriát, Albániát... *szolgaságra taszítva, vallásukból kiforgatva őket, idegen hitet, idegen erkölcsöt, idegen törvényt és a hitetlenek nyelvét kényszerítették rájuk. Sem Isten, sem ember jogait nem kímélték; ... Innét terjedt el a pusztító vész az összes szomszédok irányába. Legutóbb elhatolt már csaknem Európa közepéig, s most országunk s hazánk tőszomszédságában vetette meg lábát. ... Több mint hatvan esztendeje csaknem szakadatlanul álljuk a háború perzselő dühét, mégpedig saját erőnkből, egyetlen nép fegyvereivel. Helytállunk, pedig kimerített a sok vereség, hadakozás és gyász. ... Hogy néhány szóban mindent összefoglaljak: ennyit még egyetlen ellenségünkötől sem szenvedtünk, és a szabadság emlékéen kívül egyebünk sem maradt, mint fegyverünk és bátorságunk, hiszen sokszor kerültünk végveszélybe. ... Mert nincs olyan kegyetlenség, amit el ne követtek volna rajtunk, és soha nem lesz vége, akár győzünk, akár veszítünk: az ellenség állandóan a nyakunkon marad, mert gyűlölete túltesz még az erején is. Ellenségünk ... most sem győzelmet: bosszút akar venni rajtunk”.*¹¹

A tudat, hogy a török nem fog felhagyni Magyarország (illetve, mint egyre többen gondolták: az egész keresztény világ) meghódításának szándékával, egyáltalán nem bénította, hanem éppenséggel élesztette az ellenállás szellemét. A sorsdöntő csatáit sorra elvesztő Hunyadi Jánost saját bevallása szerint csak az foglalkoztatta, hogy miképpen űzhetné ki a „pogányt” Európából. Az ellene folytatott háborút „befejezni pedig akkor fogjuk – írta 1448 szeptemberében Miklós pápának –, ha üldözzük is a vert ellenséget, és mindaddig nem tágitunk, amíg Európából kiűzvéen, valóra nem válik reményünk”.¹² Ez a gondolat annyira gyökeret vert az ország közvéleményében, hogy a 16. század elején, amikor a tö-

10 Középkori históriák i. m. 238., 242.

11 Magyar humanisták levelei, XV–XVI. század. Közreadja V. Kovács Sándor. Bp. 1971. 120–121.

Vö. Vitéz János levelei és politikai beszédei. Vál., a szöveget gond. és bev. Boronkai Iván, ford.

Bellus Ibolya és Boronkai Iván. Bp. 1987. 131–132.

12 Magyar humanisták levelei i. m. 100–101., 122., Vitéz János levelei i. m. 96. 134.

rök legyőzése már minden realitását elvesztette, Hagymási Bálint még mindig erre buzdította a magyarokat *Ad Pannoniam* c. versében (1509):

Söpörd halálba már e számos csürhét,
Amely a népek rablásán nőtt eddig,
Már mind e nép joggal szomjazza vérét,
Pusztítsd hát el nevét is a töröknek.¹³

Ehhez a felfogáshoz kapcsolódóan a pápai udvar, valamint hazai és külföldi humanisták propagandája nyomán a 15. század közepe felé egyre gyakrabban nevezték Magyarországot a „kereszténység védőbástyájának” (*propugnaculum et antemurale Christianitatis*). A kezdetben csupán a magyar királyra használt „pajzs” vagy „fal” hasonlat fokozatosan kiterjedt az ország egészére és annak valamennyi lakosára, s a „védőbástya”-val szimbolizált funkció – jöllehet azt más országok is igényelték maguknak – az európai és a hazai közvélemény ítélete szerint jórészt Magyarország kiváltsága lett.¹⁴ Noha a magyar vezető réteg ezt a hivatást a lengyelektől sem tagadta meg (a politikai uniók és a sorsközösség miatt a magyar és a lengyel hagyomány tele van közös elemekkel),¹⁵ meg volt győződve arról, hogy az ország különleges szerepet tölt be Európában. Brodarics István, János király (1526–1540) és a török orientáció híve (!) a mohácsi csatáról írott beszámolója elején Magyarországnak már nemcsak a megelőző mintegy hetven-nyolcvan évét (a toposz keletkezése óta eltelt időt), hanem egész történelmét úgy állította be, mint az Európa védelmében hozott szakadatlan áldozatok történetét: „... Az időtől fogva, amelyben a jóságos Krisztus Isten vezetésével Szkítiából kijöttünk, és Krisztus hitét fölvevük, a többi kereszténynek mindig pajzsa és bástyája voltunk, és ... ebben a kereszténységnek tett – véleményünk szerint kitűnő – szolgálatban elvesztettünk már két királyt, ... rajtuk kívül annyi sok rendbeli főembert, annyi sok nemest és katonát, a köznép megszámlálhatatlan sokaságát... Mi azután is (ti. a mohácsi vereség ellenére is) azt fogjuk gondolni, hogy a keresztény társadalommal szemben dicséretesen cselekedtünk, ha esetleg [valaki] talál is olyan másik nemzetet, mely azt a külső ellenségtől több mint ötszáz éven keresztül saját vérével és tulajdon költségén védelmezi”.¹⁶

13 *Imre Mihály*: „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5. Szerk. Bitskey István és Görömbei András) 151.

14 *Terbe L.*: i. m. 297–350., Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV–XVII. században). Bp. 1937. 10–38., *Horváth Magda*: A török veszedelem az európai közvéleményben. Bp. 1937. (Minerva-könyvtár, 112.) passim, 48–83., *Hopp Lajos*: Az „antemurale” és a „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Bp. 1992. (Humanizmus és reformáció, 19.), *Imre M.*: i. m. 143–166. *Rácz István*: A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen, 1995. 13–29.

15 *Hopp L.*: i. m.

16 *Brodarics István*: Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről. In: Mohács emlékezete. A kötetet vál. Kiss Károly, szerk. Katona Tamás. Bp. 1979. 11–12.

A *paraszti tudat* 15. századi formáiról ugyan sokkal kevesebbet tudunk, mint az országot irányító nemesi és egyházi társadalom gondolkodásmódjáról, de ami ismert, abból világosan kitetszik, hogy a parasztság ugyanolyan elutasítóan viszonyult a törökhöz, mint saját urai. A védőbástya jelképpel megfogalmazott hivatást meglepő egységben vallotta magáénak Magyarország valamennyi társadalmi rétege, így a török fenyegetés nagy szerepet játszott abban, hogy az országban erősödött az egymásrautaltság és az összetartozás érzése. Vitéz János (Hunyadi János nevében írt) egyik levelében találjuk azt a főméltóságtól váratlan kijelentést, hogy a keresztes háború költségeinek fedezésére meghirdetett búcsúból „senki se reszkettsék ki neme vagy társadalmi állása miatt, ha egyszer hazája egy, ügye azonos, hite közös és hódolata ugyanúgy az Apostoli Székhez láncolja!”¹⁷ Persze a „közös haza” és a „közös hit” közül az utóbbi egyelőre még sokkal nagyobb hangsúlyt kapott a parasztság gondolkodásában. A Kapisztránói János csodáiról készített jegyzőkönyvekből (15. sz. közepe) az derül ki, hogy még a török rabságot átélt közemberek is főleg vallási okokból utasították el a törökök uralmát. Egy Dél-Magyarországról elhurcolt és utóbb szerencsésen megmenekült ács azt vallotta, hogy raboskodása idején ekképpen szokott imádkozni: „Ments meg engem (Uram) az egész kereszténység ellenségének kezéből, hogy ne veszítsem el katolikus hitemet, ... hogy bűneim megsokszorozódása következtében ne essek kétségbe és ne jussak örök kárhozatra”.¹⁸ A török alattvalóvá (rabbá) válás és az elkárhozás párhuzamba állítása tehát valószínűleg nem korlátozódott a felső rétegekre, hanem az egész magyar társadalom szemléletét áthatotta.

A 15. század közepe után a törökről és a hozzá való viszonyról kialakított modell egyre jobban feltöltődött teológiai-eszkatologikus elemekkel. Ezt a folyamatot bizonyára a török nyomás erősödése és az a keserű tapasztalat táplálta, hogy minden erőfeszítés dacára az ország pusztulása folytatódott, erőforrásai apadtak, és mindinkább magára maradt a „közös” ellenséggel szemben. Már Hunyadi János leveleiben felbukkan a „romlás”, sőt a „végromlás” képe, az a vízió, hogy az ország egyedül nem bírja sokáig az egyenlőtlen küzdelmet.¹⁹ Hogy ez nem pusztán retorikai fogás volt, az kiderül abból, hogy Hunyadi (illetve szószólója: Vitéz János) többször utalt az „égi koronával” szimbolizált *mártíromság* eshetőségére²⁰. Nyilván ezzel függ össze, hogy a hadvezér és kancellárja a törökellenes harcok balsikereit végső soron rendre az isteni akaratból vezette le. A várnai csatáról (1444) beszámolva azt írták, hogy ott „nem az ellenséges katonaság, hanem az isteni ítélet csapásai alatt szenvedtünk, és csupán tulajdon bűneink miatt kerekedhettek felül a barbárok”.²¹ A ri-

17 Magyar humanisták levelei i. m. 163., Vitéz János levelei i. m. 181–182. Vö. Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 111–112.

18 Fügedi Erik: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. In: *Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Bp. 1981. 49–50.

19 Magyar humanisták levelei i. m. 71., vö. 258–259., Vitéz János levelei i. m. 66.

20 Például: „Eltökélt szándékom inkább vasba és fegyverbe öltözve halni meg, semmint tovább szemléljem népem szenvedéseit”; Magyar humanisták levelei i. m. 118., Vitéz János levelei i. m. 127. Vö. Benda K.: i. m. 26–29.

21 Magyar humanisták levelei i. m. 70., Vitéz János levelei i. m. 64.

gómezei vereség (1448) után kijelentették, hogy „bűneinkhez képest kevés is mind az, amit eddig szenvedtünk”,²² s az újabb katasztrófában hasonlóképpen „Isten büntető szándékát” látták.²³ Ez a felfogás persze cseppet sem eredeti. Azóta, hogy a 8. század elején lefordították latinra Pszeudo-Methodiosznak a muszlim terjeszkedéssel foglalkozó művét, és annak gondolatait az apokaliptikus (főleg a joachimista) áramlatok mindenüvé elterjesztették, a nyugati világban közhelynek számított, hogy a muszlimok (szaracénok) az apokaliptikus népek közé tartoznak, akiket Isten bűneik miatt, büntetésből küldött a keresztényekre.²⁴ Ez a nézet Magyarországon már a 13. század közepén felbukkant, amikor IV. Béla király az „emberiség bűnei”-re vezette vissza a tatárjárás „viharát”.²⁵ Hunyadiék tehát a bűnbeesés–büntetés emlégetésével nem tettek egyebet, mint visszanyúltak a hazai és az egyetemes tradícióhoz. Ám egy lényeges kiegészítést is fűztek hozzá, ami vigasztalást és reményt adott a török ellen küzdőknek. Úgy érveltek, hogy az isteni büntetés jogosságát vitatni nem szabad, inkább bűnbánatot kell gyakorolni, s akkor Isten megkönyörül a vétkezőkön. Annál is inkább, mert szilárdan hitték, hogy a „menny nem pusztító, hanem *nevelő céllal* méri büntetését”,²⁶ az ég tanító szándékaiból pedig a reményt is kiolvasták: „mi azzal *vigasztalódunk*, hogy az ég büntetésében *nevelő intést* látunk, nem pedig gyilkos szándékot”.²⁷ Mindebből azt a következtetést vonták le, hogy felesleges, dőre dolog a küzdelem végső kimenetelével foglalkozni, hisz az isteni döntést befolyásolni nem lehet. A „megneveltek” csak egyet tehetnek: csüggedetlen reménnyel fegyverkezzenek a török ellen.

A tanító vagy nevelő Isten és a török mint ennek eszköze olyan gondolatok, amelyek mintegy hetven év múltán fontos helyet foglalnak majd el Luther tanításában. Luther hasonló megfontolásokból a törököket nevezte „iskolamesternek”, mert azok véleménye szerint Isten fenyítő hatalmát testesítették meg.²⁸ Míg azonban Luther innen csak hosszas vívódás után jutott el a török elleni harc helyesléséig, a 15. század közepén élt magyar vezetők „Isten büntetéseiből” soha, egy pillanatra sem következtettek arra, hogy fel kellene adniuk hazájuk és Európa védelmét.

22 Magyar humanisták levelei i. m. 130., Vitéz János levelei i. m. 148.

23 Magyar humanisták levelei i. m. 127., Vitéz János levelei i. m. 143.

24 *Paul Alexander*: The Byzantine Apocalyptic Tradition. Los Angeles–Berkeley, 1985., *Bernard McGinn*: Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages. New York, 1979., *Bernhard Töpfer*: Das kommende Reich des Friedens. Zur Entwicklung chiliastischer Zukunftshoffnungen im Hochmittelalter. Berlin, 1964., *Marjorie Reeves*: The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism. Oxford, 1969., *Yoko Miyamoto*: The Influence of Medieval Prophecies on Views of the Turks. Islam and Apocalypticism in the Sixteenth Century. Journal of Turkish Studies 17(1993) 125–145. (bőséges irodalommal), *Bernard McGinn*: Az Antikrisztus. Az emberiség kétezere éve a gonosz bűvöletében. Bp. 1995.

25 *Deér József*: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. III. Bp. 1936. (A Magyarágtudomány Tanulmányai) 8–9.

26 Magyar humanisták levelei i. m. 130., Vitéz János levelei i. m. 148.

27 Magyar humanisták levelei i. m. 128., Vitéz János levelei i. m. 144.

28 *Carl Göllner*: Turcica. III. Bd. Die Öffentliche Meinung Europas im 16. Jahrhundert. București–Baden-Baden, 1978. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 70). 176., *Imre M.*: i. m. 120., A Luther török-képeről szóló irodalmat l. *Y. Miyamoto*: i. m. 135.: 74. jegyz.

A 15. század második felében a magyarországiak török-képe jelentősen gazdagodott azáltal, hogy megszülettek az első átfogó *apokaliptikus értelmezések* a törökről. Ezek között kiemelkedő helyet foglal el az erdélyi születésű Magyarországi György domonkos szerzetes műve, amely alapjában változtatta meg Európa szemléletét a törökről és a muszlim vallásról. György barát Rómában írta és 1480 körül adta ki a törökök vallásáról, életéről és szándékairól szóló munkáját, amely az *Incipit prohemium in tractatum de moribus conditionibus et nequicia Turcorum* címet viselte.²⁹ Bár a magyar kutatás egyelőre adós a mű magyarországi hatásának feltárásával, több körülmény miatt feltételezem, hogy az nem maradt ismeretlen – elsősorban egyházi körökben. Az is valószínű, hogy a *Tractatus* megszületése nem kizárólag György fogságba esésének és törökországi élményeinek köszönhető, hanem már Magyarországról magával vihette a törökkérdés iránti érzékenységet. Mivel a mű problematikája a korabeli Magyarországot érintette legközelebről, és tagadhatatlan magyar háttere van, talán nem jogosulatlan itt a magyarországi török interpretációk sorába illeszteni és azok részeként (is) tárgyalni.

A *Tractatus*, szerzőjének szándékai szerint, a török fogságba került keresztényeknek kívánt útmutatást adni hitük megőrzéséhez, ám valójában sokkal többet nyújtott ennél: átfogó teológiai-történeti magyarázatot a törökök sikereiről, s egyúttal – hol nyíltan, hol a sorok közé rejtve – kemény, szinte „reformációs” kritikát gyakorolt a keresztény világ képmutató vallásossága felett. Joachimus de Fiore calabriai apát (1135 körül–1202) és követőinek nyomdokain haladva a törököt a végítélet közeledtét jelző apokaliptikus népnak, „szektáját” pedig az Antikrisztus egyházának gondolta, amelyben már elkezdődött az ördög uralma. Az így felfogott törököt a János Jelenéseiben szereplő második állattal azonosította, amelyik vonzó megjelenésével és hamis csodáival elbűvöli a világot, s az első állattól eltérően nem erővel (külsőleg), hanem a lélek tönkretételével (belsőleg) juttatja áldozatait örök kárhozatra. Ezzel az azonosítással talált magyarázatot a török hihetetlen sikereire, és ezzel fedte fel a törökben rejlő legnagyobb veszélyt. A „szekta” erősödése (vagyis az Oszmán Birodalom gyors terjeszkedése) számára az isteni terv része: eszköz, amely teljes bűnbánatra ösztönöz, eszköz, amely által az igazak megtisztulnak. Formálisan egyre gyengül ugyan a keresztény hit (hiszen még az egyháziak jó része is, a színleg vallásosak, azonnal megadják magukat a fenevadnak, úgyhogy már nem is krisztianusoknak, hanem anti-krisztianusoknak tekinthetők), de a *választottak*, a barlangokba és a gödrökbe rejtőző kevesek révén valójában egyre erősödik. Minél többet szenvednek, minél nagyobb üldöztetést viselnek el a választottak, annál biztosabban részesülnek a megváltásból és az örök üdvösségből.

A törökkel szemben követendő magatartásról György barát nem nyilvánít határozott véleményt, de nem kétséges, hogy a passzív belenyugváson, Isten akaratának elfogadásán kívül nem látott más lehetőséget. A töröktől való szabadulást közeleink érezte ugyan, de nem titkolta, hogy ez nem emberek műve lesz, hanem

²⁹ Magyarországi Györgyről és munkájáról újabban I. Y. Miyamoto: i. m. 128–136. Magyarul Kenéz Győző fordításában olvasható, a Tardy Lajos által közreadott gyűjteményes kötetben: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Bp. 1977. 50–143.

Istené, aki reménye szerint hamarosan ítélkezik az Antikrisztus, a második bestia felett. A török állandó előrehaladása közepette a keresztények számára egyedül a teljes bűnbánat, a választottak kitartása nyújthat esélyt az örök életre.

Ebből az érvelésből, amely mind tartalmilag, mind fogalmi készletét tekintve kísértetiesen emlékeztet Luther 1529 előtti álláspontjára (aligha véletlen, hogy a reformátor előszót írt a *Tractatus* 1530. évi kiadásához), a belenyugvás természetesen nem kelthetett komoly visszhangot Magyarországon. Viszont a bűnbeesés tana, a kiválasztottság érzése és a vele szorosan összekapcsoló török = Antikrisztus gondolat, valamint bizonyos chiliasztikus várakozások annál inkább, hiszen ezek tőle függetlenül is termékeny talajra találtak az itteni szerzetesrendek, kiváltképp a magyar alapítású pálosok, az obszerváns ferencesek, sőt a karthauziak körében, majd rajtuk keresztül eljutottak a magyar parasztság széles rétegeihez is. A pálos és a ferences rendben a törökkérdés, az általa felszínre hozott társadalmi problémák és a kor általános válsághangulata már a 15. század közepén erőteljes joachimista áramlatokat termeltek ki. A pálosoknál olyan csoportok alakultak, amelyek hozzákezdték a joachimi harmadik *státus*, az *ordo monachorum* viszonyainak gyakorlati megvalósításához. Noha ezeket a kísérleteket a rend vezetői hamarosan kordába szorították, maguk is nagyjából a calabriai apát által kimunkált séma szerint gondolták el a világ folyását, és szemlélték koruk eseményeit.³⁰ Ezt bizonyítja Gyöngyösi Gergely rendfőnök (1472–1540) terjedelmes Apokalipszis-kommentárja, amely ugyan már a mohácsi csata után íródott, de gondolatilag még egyértelműen a késő középkorhoz kötődik.³¹ Gyöngyösi, ugyanúgy mint Joachimus de Fiore, hét korszakra (hét nagy keresztényüldözésre) osztotta a Krisztus születése óta eltelt időt, de a hazai viszonyokból kiindulva az ötödik korszak üldözőit már az eretnekekkel szövetkezett törökkel azonosította. Miután az erre következő hatodik korszakban a „nagy Antikrisztus” uralmát várta, több alkalommal is arra a következtetésre jutott, hogy a török maga az Antikrisztus népe (melyet az Apokalipszis különböző helyeit [9: 17–18] magyarázva olykor Sárkánynak vagy Oroszlánnak is nevezett). Gyöngyösi elbeszélte a törökök eredetét, bemutatta terjeszkedésüket, hangot adva abbéli meggyőződésének, hogy nem nyugszanak addig, míg el nem foglalják Németországot is. Szerinte „Mahumet undok lova és minden mohamedán” azért kapta hatalmát, „hogy a földkerekség minden tájain öldököljön karddal, éhséggel, halállal és a föld állataival, úgyhogy ez a kard anyagi, az éhség testi, a halál a dögvész és a föld állatai oroszlánok és medvék, melyeknek a nyomorult keresztények sokszor megvetésből odadobotnak”.³² Ugyanakkor a magyar humanistákkal együtt vallotta, hogy a „kegyetlen szörnyeteg” Isten megérdemelt büntetése „bűneinkért”, főleg az egyháziak bűneiért; ám abban is hitt, hogy mindez a bűnösök javát szolgálja: a megpróbáltatások egyszer véget érnek, s „az idő múlásával ő (a török) is elmúlik vele együtt”. Gyöngyösi

30 *Tarnai Andor*: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 109. skk., főleg 109–115.

31 *Coelius Pannonius*: *Collectanea in sacram Apocalypsim*. Parisiis, 1571. Vö. *Tarnai A.*: i. m. 142–152.

32 Az idézetek: *Eckhardt Sándor*: Az Antikrisztus legendája. *Katholikus Szemle* 50(1936) 164–165.

nem gondolt és nem is buzdított fegyveres ellenállásra, mert bízott abban, hogy az Atya „nem tud elfeledkezni” gyermekeiről, és hamarosan visszaveszi a muszlimoknak adott hatalmat.

Hasonló motívumokkal dolgoztak a 15. század végi ferencesek is, ám éppen ellentétes következtetéseket vontak le belőlük. Temesvári Pelbárt (1435 körül–1504), a prédikációgyűjteményei révén európai hírnevet szerzett író meg volt győződve arról, hogy a hat teremtésnap mintájára felfogott világtörténelem a vége felé közelít, s az utolsó, hetedik fázisban az Antikrisztus uralma fog elkövetkezni.³³ Tanítványa, Laskai Osvát (1450 körül–1511, a századfordulón több éven át a ferences rendtartomány vikáriusa) viszont politikusabb alkatából kifolyólag már az Antikrisztus mibenlétét is meghatározta: egyik 1498. évi prédikációjában a törökkel azonosította azt. Az Antikrisztus feltűnése nála ugyanúgy a közeli világvéget jelezte, ahogy Magyarországi Györgynél, és az általa észlelt többi előjel is erős rokonságot mutat a domonkos barát által felsoroltakkal: a hit csökkenése, a gonoszság és az eretnekség terjedése, az elvilágiasodás stb. De Laskai ezért – György baráttól eltérően – elsősorban a világi hatalmasokra hárította a felelősséget, akik elrabolják az egyházi javakat, könyörtelenül sanyargatják alattvalóikat, és akik az Antikrisztus első hívei lesznek. Mindezek alapján ő is arra a következtetésre jutott, hogy Isten e bűnökért zúdította a keresztényekre a „szentségtelen Mohamed népét”.³⁴

Laskai ugyanakkor elutasította, hogy az eszkatalogikus ellenség előretörését tétlenül kellene szemlélni. Az ellenállást, a „haza” védelmezését az egész társadalom morális kötelezettségének tartotta, nem téve különbséget úr és paraszt között (amivel messze túlhaladt a korabeli nemesi felfogáson, amely a nemzetből a parasztokat kirekesztette). Az organikus közösségként felfogott magyar nemzetet aztán a joachimizmusban és a 15. századi spirituális misztikában központi szerepet játszó „választottakkal” vagy „választott néppel” (*electi*) azonosította, miáltal nemcsak a nemesi köztársaság vagy az ország harcoló rendjei, hanem az egész magyarság Isten választott népe lett, amelynek az a rendeltetése, hogy a kereszténység pajzsát hordozza „a Nagy Török ellen, hogy derekassága és bátorsága révén a szent kereszténység az óhajtott békét élvezhesse”.³⁵

A ferences szellemi elit ideológiájának jó néhány eleme, kivált azok, amelyek a társadalmi igazságtalanságokat és a török elleni védelem kérdéseit érintették, a társadalom alsó rétegeire is nagy hatást gyakorolt. Erre a ferencesek széles társadalmi beágyazottsága adott lehetőséget; míg a 15. század második felében és a 16. század első negyedében a többi rend fokozatosan visszaszorult, az

33 *Tarnai A.*: i. m. 113., 207.: 328. jegyz. Temesvári Pelbárthoz: Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Vál., kíséző tan. és jegyz. V. Kovács Sándor. Bp. 1982.

34 Laskaihoz l. *Szűcs Jenő*: Nép és nemzet a középkor végén. In: *Uő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp. 1974. 570–580. A karthauzi rendben élő hasonló elképzelésekre l. *Benda K.*: i. m. 58., *Andreas Pannonius*: Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus. In: Két magyarországi egyházi író a XV. századból. Közéteszik Fraknoi Vilmos és Ábel Jenő. Bp. 1886. (Irodalomtörténeti emlékek, 1.) főleg 104–110.

35 *Deér J.*: i. m. 35., *Terbe L.*: i. m. 345., *Szűcs J.*: Nép és nemzet i. m. 579.

obszerváns ferencesek egymás után hozták létre új rendházaikat. Mivel a társadalom minden rétegével kapcsolatban álltak, a királyi hatalom csakis az ő szervezeteikre támaszkodhatott akkor, amikor propagandát akart kifejteni az eretnekkel szemben, és ha keresztes háborúra vagy a törökkel való szembeszállásra kívánta mozgósítani a tömegeket. Igaz, hogy a „választott nép” fogalma már az 1420-as évek délvidéki huszita mozgalmaiban nagy hangsúlyt kapott, de elsősorban a ferences propagandára vezethető vissza, hogy a parasztokat mind az 1456. évi védelmi háborúban, mind az 1514. évi keresztes háborúban alapvetően a chiliasztikus kiválasztottságtudat vezérelte: magukat „Krisztus katonáinak”, „áldott népnek” tudták, akik az országot védelmezvén valójában a keresztény hitet oltalmazzák az apokaliptikus ellenséggel szemben. 1514-ben, amikor végül saját uraik ellen fordultak és hatalmas parasztlázadást robbantottak ki, épp azzal indokolták a fordulatot, hogy a „hűtlen-hitetlen” nemesek akadályozzák őket a „szent jellel”, a kereszttel szimbolizált küldetésük végrehajtásában.³⁶

A választottság, a küldetés tudata a parasztoknál azzal a hittel párosult, hogy az Antikrisztus elleni háborúban való részvétellel megválthatják lelküket a bűnöktől. Krisztus katonájának lenni ugyanakkor számukra egyet jelentett a mártíromság vállalásával. Ezt fejezte ki – ugyanúgy, mint Hunyadi és a humanisták számára – az „égi korona” jelképe: Szerémi György káplán szerint Székely Dózsa György azzal biztatta csatlakozásra a népet, hogy Bakócz Tamás érsek a szent keresztet „a mi üdvösségünkre és az égi korona elnyerésére” hozta el Róma városából.³⁷ A török elleni harc és az üdvözülés összekapcsolása tehát ugyanúgy hozzátartozott a *népi keresztes eszmekörhöz*, mint a magyar humanista magaskultúra gondolatrendszeréhez. Ugyanígy rokonság figyelhető meg egy másik ideológiai elem esetében is: a magyar társadalom különböző rétegei egyre többször vontak párhuzamot a maguk és az ószövetségi zsidó nép sorsa között. Már a 15. század első felének huszita mozgalmaiban elkezdődött a „kiválasztottak” és a zsidó nép szenvedéseinek összehasonlítása, s a 16. század elejére valószínűleg széles körben elterjedt az a nézet, hogy a magyarok (vagy egyes csoportjaik) helyzetét a zsidó nép példájával lehet a legjobban megvilágítani; Isten őket is bűneik miatt sújtja csapásokkal (a törökkel), de ha megértik az Úr nevelő szándékát, vagyis megtérnek, és ellátják Istentől rendelt feladatukat, a kereszténység védelmét, akkor Isten visszafogadja kegyelmébe és megszabadítja őket az üldöztetésektől. E gondolatsor közismertségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Tubero, a raguzai történetíró, az 1520-as évek elején pontosan efféle szavakat ad Dózsa szájába, amikor elmondhatja vele híres (valójában soha meg nem tartott) ceglédi beszédét: „A szentírás tanúskodik róla, magyarok, hogy a legjobb, legnagyobb Isten megkönyörült hajdan a zsidóknak rendkívül súlyos szolgaságán, s a népet, amelyből a maga országát alapítani akarta, az egyiptomi zsar-

36 A parasztháború ideológiájáról l. *Kardos T.*: i. m. 370–387., *Szűcs J.*: *Nép és nemzet* i. m. 589–595., *Szűcs Jenő*: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: *Nemzet és történelem* i. m. 601–667.

37 Idézi *Kardos T.*: i. m. 379.

nokságból, a királyi igából és borzasztó nyomorúságokból kimentvén, nemcsak szabadsággal ajándékozta meg, hanem egyúttal szomszédainak legyőzőjévé, ellenségeinek pedig urává tette”.³⁸ Igaz, e hasonlat itt jobbra belpolitikai (szociális) ellentéteket jelenített meg, de a törökkérdés szempontjából is fontos tanulságokkal szolgál. Az a széles körű, mind a vezető humanisták, mind a parasztlázadók által osztott meggyőződés tükröződik benne, hogy a társadalmi problémák megoldása (a felkelők felfogásában: a parasztság felszabadulása) sem képzelhető el a szomszéd, vagyis a török legyőzése nélkül.

A Mohács előtti Magyarország társadalma tehát egy évszázad alatt fokozatosan rádöbbsent arra, hogy a török expanzió nem egyszerű külpolitikai vagy eretnekprobléma, hanem az ország belső egyensúlyának felborulásával és keresztény jellegének elvesztésével fenyeget. E felismerés a társadalom döntő többségében az ellenállás szellemét ébresztette fel, és minden réteg megfogalmazta (vagy valahonnan átvette) a maga ellenállásának ideológiáját (és helyel-közzel a maga török-képét) is. Ezek az ideológiák a nagy társadalmi különbségek és az urak és parasztok közötti ellentétek dacára meglepő azonosságokat mutatnak. A humanizmus érvrendszerével operáló kormányzó és a hadra kelt parasztok egyaránt a bűnbeesés tanával magyarázták a török megjelenését, s egyként vallották, hogy bűnbánattal, az isteni intés megszívvelésével a bajok eltávoztathatók az országról. A megállíthatatlanul előrenyomuló törököt ugyanakkor, az európai áramlatokkal összhangban, egyre inkább eszkatologikus dimenziókban szemlélték: az idők végezetének apokaliptikus népét látták benne, az Antikrisztus megtestesülését. Ezért az ellene való védekezés kötelességét már nemcsak a természetes ösztön parancsából vezették le, hanem a keresztény eszkatologikus misztikából is azt olvasták ki, hogy rájuk bízott az ország és a kereszténység védelme. Ez alakította ki bennük a kiválasztottság érzését, amit a humanista felső réteg inkább a „kereszténység védőbástyája” metaforájával fejezett ki, az alsó néposztályok (többnyire szerzetesi eredetű) szellemi vezetői pedig a chiliasztikus fogantatású „áldott nép”, „Krisztus katonája” stb. fogalmakkal magyaráztak meg a közemberek számára. A kiválasztottság tudatának megerősödéséhez és a zsidó és a magyar nép sorsának párhuzamba állításához hozzájárult az az érzés is, hogy a „kereszténység pajzsául rendelt magyar nép” mindinkább magára maradt az apokaliptikus ellenséggel folytatott harcban. De a reménytelennek tűnő helyzet csak megerősítette bennük küldetésük fontosságát, azt (a gyakorlatban mindinkább illuzórikussá váló) tudatot, hogy ha helytállnak, a török legyőzhető lesz, de legalábbis áldozatukkal elnyerik az üdvösség jutalmát.

Ezt a meggyőződést képi formákban is megjelenítették, ami az írásos megnyilvánulásoknál közérthetőbben juttatta kifejezésre a korabeli magyar társadalom egységes törökellenes állásfoglalását. Ilyen „vizuális állásfoglalásról” ha-

38 *Ludovicus Tubero*: *Commentariorum de rebus suo tempore gestis libri XI*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum ... Tom. II. Cura et studio Joannis Georgii Schwandtneri. Vindobonensis, 1764. 332.* Magyarul: *Ludovicus Tubero*: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Közreadja Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, 1994. (Szegedi középkortörténeti könyvtár, 4.) 271. Itt *Kardos Tibor* fordításában idéztük: i. m. 381.

gyott ránk rendkívül értékes beszámolót Tommaso Dainero modenai követ, aki az 1501. évi budai úrnapi körmenetről a következőket jegyezte fel: „Az úrnapi körmeneten – melyen az óriási néptömegén kívül ő felsége is részt vett – érdekes látványosságot adtak elő, ugyanis valamely jóslat szerint a mohamedán hitnek akkor lesz vége, ha Mohamed koporsója szétromboltatik. Ezt következőképp adták elő: Mohamed mecsetjét házunk előtt állították föl, a mecsetben a koporsó függött, melyet a szultán és számos pasa vett körül. Midőn őfelsége és a körmenet a mecset elé ért, óriási tűzsugár sújtott le a koporsóra és ezt, valamint a körülálló törökök nagy részét lángba borította. Ami pedig el nem égett, azt a magyarok óriási tömege megrohanta, botokkal, kövekkel izzé-porrá zúzta, sőt fogaival is szaggatta. Valóban kiváló élvezet volt e roham szemlélése...”³⁹

A mátyási közjáték: egy alternatív török-kép

Hunyadi Mátyás (1458–1490) uralkodása idején a fent bemutatott török-kép és – mondjuk így – „hivatalos” törökellenes ideológia mellett egy merőben különböző felfogás is utat tört magának. Ez teljes egészében Hunyadi Mátyás személyének és politikai ambícióinak köszönhető létrejöttét.

Mátyás a keresztény világ felé ugyanúgy, sőt talán még hangsúlyosabban hirdette az ország hitvédő szerepét, mint atyja. Ez a propaganda nem is maradt hatástalan, mert a korabeli Európa szellemi tekintélyei az 1480-as években már benne és birodalmában látták azt az erőt, amely megmenti Európát a török és a cseh eretnecség (a huszitizmus) kettős fenyegetésétől. A vezető itáliai humanisták tőle várták annak az újfajta kereszties eszmének a diadalra juttatását, amely a keresztény civilizáció védelmét és az annak szülőjeként felfogott görögség felszabadítását állította a korábbi missziós gondolat helyébe.⁴⁰ Mátyás király szívesen fogadta és maga is táplálta a személye körül formálódó mítoszt; magáévá tette azt a humanista állítást, hogy ő az új Herkules, aki emberfeletti teljesítményekre képes, vagy az új Nagy Sándor, akinek az a hivatása, hogy legyőzze a Dáriussal azonosított török szultánt.⁴¹ Az udvarában élő ferrarai orvos, Antonio Torquato a kor nagyra becsült tudományával: az asztrológiával erősítette a török bukásába vetett hitet; 1480-ban megjövendölte, hogy a szultán birodalma 1538 előtt véget ér.⁴² (Itt kell megjegyezni: a legyőzendő Dárius, azaz II. Mehmed vi-

39 Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Összegejt. és jegyz. Szamota István. Bp. 1891. 497–498. Vö. *Galavics Géza*: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 13., *Rácz István*: i. m. 38.

40 *Klaniczay Tibor*: A keresztieshad eszméje és a Mátyás-mítosz. In: *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1976. 166–190.

41 Ehhez l. még *Borzsák István*: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Bp. 1984. 22–36.

42 E profécia körül sok az ellentmondás, l. *M. Reeves*: i. m. 363–364. *Kenneth M. Setton*: *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*. Philadelphia, 1992. (Memoirs of the American Philosophical Society, 201.) 25–27.

szont önmagát gondolta Nagy Sándornak, akinek az a küldetése, hogy uralma alatt egyesítse a Kelet- és a Nyugatrómai Birodalmat.⁴³⁾

Mátyás, az ízig-vérig reneszánsz uralkodó azonban a keresztes eszmét inkább csak szándékai takargatására használta: valójában egy közép-európai birodalom létrehozása lebegett szemei előtt. Míg a Nyugat felé a védőbástya-gondolatot hirdette (és az ország cserbenhagyásáról panaszkodott), itthon egyre inkább előtérbe helyezte a 13. század végétől már készen álló hun–magyar rokonság eszméjét, s propagandistáival „második Attilaként” ünnepeltette magát. A hun–magyar rokonság és az Attila párhuzam egyszerre szolgált a nyugati hódítások igazolására és a király fő politikai eszményeinek megjelenítésére. Mátyás és ideológusai azzal, hogy feltámasztották, pontosabban: megkonstruálták a „pogány” (a kereszténységet megelőző) magyar politikai és kulturális hagyományt, eszmei támasztékot találtak a centralizált monarchia, az államegyház, az állami önállóság és az ennek belpolitikai hátországot nyújtó magyar nemesi nemzettudat létrehozásához, illetve megerősítéséhez. A magyar régmúlt és a jelen összekötésére irányuló szándék tükröződik Mátyás egyik befejezetlenül maradt tervéből is. Orosz kereskedőktől hírül vette, hogy még élnek Keleten az ottmaradt magyarok leszármazottai; követeket küldött hozzájuk, és hívta őket Magyarországra, hogy a töröktől elnéptelentett területekre telepítse őket.⁴⁴⁾

Ez a maga korában abszolút korszerű (a keresztény közösségből kiváló nemzetállam létrehozására irányuló) program szükségképpen magával hozta a „pogányokhoz” való viszony bizonyos átértékelését is. Mátyás belátta, hogy II. Mehmed lényegében ugyanazt teszi, mint ő: módszeresen építi birodalmát, s ebben – a vallási különbség ellenére – semmi kivetnivalót nem talált mindaddig, amíg a szultán nem keresztezte az ő hatalmi érdekeit. Csábító, csakhogy egyelőre igazolhatatlan feltételezés, hogy Mehmed sikerei és önkényuralmi módszerei tiszteletet ébresztettek benne. Hacsak nem tekintjük egyfajta negatív bizonyítéknak, hogy Thuróczy János, aki 1488-ban megjelent krónikájában először nevezte Mátyást *secundus Attilának*, éppen II. Mehmeddel mondatja el uralkodójáról a következő dicséretet: „Vajon nem róla mondta-e – mint hírlík – Mohamed, a törökök császára, aki ebben a mi időnkben az egész földkerekséget rémületbe ejtette és megrázta, és akit nagy tettei miatt méltán nevezhettek volna Nagy Mohamednek: »Én meg ő, mi ketten vagyunk a világ összes uralkodói között azok, akiket méltán illet ez a név: uralkodó.«”⁴⁵⁾ Innen jöhet, hogy Mátyás a török dip-

43 Franz Babinger: Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende. München, 1959.² 546–549.

44 Kardos T.: i. m. 174–181.

45 Thuróczy János: A magyarok krónikája. Ford. Horváth János. Bp. 1978. 445. Az a reneszánsz elv, hogy a fejedelem = „élő törvény”, szintén igen közel állt a mehmedi ideálokhoz; további figyelemre méltó egybeesés, hogy miután az oszmánoknál megszületik az uralkodó testvéreinek kötelező kiirtásáról rendelkező törvény, Antonio Bonfini, Mátyás történetírója, hosszasan taglalja Buda Attila [azaz Mátyás] általi megölésének indokait stb. Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 80–83. Vö. Kardos T.: i. m. 178. Mátyás reneszánsz államáról I. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. II. Bp. 1936.² 467. skk.

lomáciai kapcsolatokban nemhogy óvatosan használta a kereszties eszmét vagy frazeológiát, hanem kifejezetten mellőzte azt, és az államrezon kölcsönös tiszteletben tartását helyezte előtérbe. 1480-ban például azt írta Mehmednek, hogy azért lenne előnyös a két fél közötti béke, mert „viszálykodások helyett könnyebb lenne más fejedelmek rovására bővítenünk a hatalmunk alatt álló területet”.⁴⁶ Ez nyílt és nem is meglepő beszéd egy reneszánsz fejedelemtől, de az már igen, hogy a Mehmeddel való barátságot és jószomszédságot azért tartja méltóbbnak az ellenségeskedésnél, „mivel *ugyanaz a vér folyik ereinkben*, és minden tekintetben felségednek mint idősebb fivérünknek tetszését keressük”.⁴⁷ A magyar történetírás úgy véli, hogy a király által hangoztatott rokonságnak semmi alapja nincs, Mátyás a trónigénylő Dzsem herceg megszerzéséért folytatott diplomáciai küzdelem idején terjesztette el azt a történetet, hogy nagyanyja nővérét hajdan törökök rabolták el, s ez a hölgy lett II. Murád felesége és II. Mehmed anyja.⁴⁸ Bárhogy volt is, számunkra az a fontos, hogy Mátyás minden aggály nélkül vállalta a rokonságot a „kereszténység ősellenségével”, s aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy ez a készség egy töről fakadt azokkal az eszmékkel, amelyek a hun–magyar ideológia terjesztésére ösztönözték. Mátyás képes volt a hagyományos ideológiai kötöttségek nélkül kezelni a törökkérdést, mert a politikai célok és eszközök hasonlósága, a (kitalált vagy hitt) közös szkíta (*szitya*) származás tudata tompította a valláskülönbőségből fakadó ellenérzéseket.

Erre ösztönözte őt az udvarát fokozatosan átható *újplatonista* gondolkodás is, amely kevés jelentőséget tulajdonított a vallás konkrét formáinak. Mátyás és humanistái elsősorban nem is a vallás ellenségét, hanem sokkal inkább a barbár pusztítót ítélték el a törökben; a király egyik híres levele, amely „vetéseinket dúló vadkan”-ként jellemezte az országot fenyegető ellenséget, ezt a pragmatista megközelítést fejezte ki rendkívül szemléletesen.⁴⁹

A „török rokon” és a „rokon török politika” elve a nagy uralkodó halála után eltűnt a magyar királyi udvarból, ahová visszatért a hagyományos egyoldalú ellenségkép. A mátyási intermezzo azonban nem múlt el teljesen nyom nélkül. Felix Petantius, a király könyvdíszító műhelyének egykori vezetője, a világhírű Corvina-könyvtár utolsó őrje, a keleti nyelveket ismerő diplomata e gyakorlatias szemlélet jegyében rövid munkát írt az Oszmán Birodalomba vezető utakról, hogy segítséget nyújtson a törökellenes támadó háború újonnan feléledő tervének megvalósításához (1502). A mátyási humanista udvar emléke ugyancsak szerepet játszhatott abban, hogy Felix Petantius 1510 körül megalkotta az első magyar tudományos munkát az Oszmán Birodalomról; ez volt a *Genealogia*

46 Magyar humanisták levelei i. m. 263.

47 I. m. 264. Vö. Mátyás király levelei 1460–1490. Vál., a szöveget gond., utószó és jegyz. V. Kovács Sándor. Bp. 1986. 154.

48 A pápai követ állítja 1489. jan. 30-i jelentésében, hogy mindezt magától Mátyástól hallotta: *Fraknói Vilmos*: Hunyadi Mátyás király 1440–1490. Bp. 1890. (Magyar történeti életrajzok) 298–299. E. Kovács Péter nem tartja hitelesnek a történetet: Matthias Corvinus. Bp. 1990. 143–144.

49 Kardos T.: i. m. 192–193., Magyar humanisták levelei i. m. 22., *Klaniczay T.*: i. m. 188.

Turcarum Imperatorum, amelyet hamarosan török történetté (*Historia Turcica*) fejlesztett tovább, s amely a német humanisták révén az európai *turcica* irodalom egyik fontos forrása lett.⁵⁰

Mohácstól a 16. század végéig

Az önálló magyar állam bukása, az oszmán megszállás és az ország három részre szakadása darabokra törte azt a képet, amelyet a magyar társadalom a törökről és a vele szembeni ellenállásról másfél évszázad alatt kialakított magának. A „cserepek” azonban nem veszték el, s belőlük a korabeli magyarok néhány évtized alatt újra összerakták az egész képet, amely egyes részleteiben feltűnően hasonlított ama széttört régihez, ám egészében véve mégis különbözött tőle. Maga az összerakás munkája sem ment könnyen; többször rugaszkodtak neki, nehezen találták bizonyos elemek helyét, olykor már kész darabokat szedtek szét és állítottak össze más formában, míg végre kielégítőnek találták az eredményt. Neheztelte a munkát, hogy az összeállítók között gyakran a minimális együttműködési készség is hiányzott. Hiszen az arisztokrácia és a nemesség egy része a Habsburgokhoz, másik fele a Szapolyai-ház mellé állt, ráadásul rohamosan terjedt a reformáció, amely vallásilag is megosztotta a politikailag szétforgácsolt országot. Mégis, minden nehézség ellenére, a század második felére a magyar társadalom kialakított magának egy olyan ideológiát, amely felekezeten és országhatárokon átlépve ismét összefüggő rendszerbe állította a törökkérdést, képes volt vigaszt és reményt nyújtani és megfogalmazni az adott feltételek között követendő magatartást. Idáig azonban hosszú és rögös út vezetett.

A mohácsi csatában nemcsak a magyar vezető réteg színe-java pusztult el, hanem annak harcos hun-szittyá öntudata is megsemmisítő vereséget szenvedett. Ennek ellenére az arisztokrácia és a nemesség (még azon tagjai is, akik a török szövetségre lépő Szapolyait választották uruknak) őrizték a törökellenesség szellemét, de a zűrzavaros viszonyok, a folyamatos pártváltoztatások időszakában ez a magatartás semmiféle mintát nem adhatott többé a társadalom alsóbb rétegeinek. Annál kevésbé, mert a védtelenül maradt parasztság, amely korábban oly egységesen vallotta magát a keresztes eszme hordozójának, Magyarországon is a „balkáni szindrómával” reagált a nagy változásokra. Ott a törökök előrehaladása és ígéretei gyakorta fordították szembe a jobbágyokat uraikkal. Erről a jelenségről a bosnyák király 1461-ben ezeket írta a pápának: „A törökök nagyon barátságosak a parasztokkal szemben. Azt ígérik, hogy minden paraszt, aki csatlakozik hozzájuk, szabad lesz. A korlátolt paraszti ész nem veszi észre az ámitást, és úgy véli, ez a szabadság örökké fog tartani. Könnyen megtörténhet, hogy a nép, félrevezetve e hazugságoktól, hűtlen lesz hozzám ... a mágnások, akiket a parasztook elhagynak, szintén nem sokáig tud-

⁵⁰ *Banfi Florio*: (ismertetés a) Johann Cuspinianus Briefwechsel (München 1934. c. munkáról). Sz. 72(1938). 390., *Elena Berkovits*: Felice Petanzio Ragusino. Bp. 1941., *Kardos T.*: i. m. 255–257.

nak kitartani váraikban”.⁵¹ A sorozatos vereségek, az ország széthullása a magyar jobbágyok számára is azt bizonyították, hogy a török hatalma lebírhatatlan, vagy ahogy a humanista Cuspinianus mondotta 1526-ban: a közbeszéd szerint a törökök „vasból vannak”.⁵² Gyökeret vert és egyre erősödött az a meggyőződés, hogy az ellenállás felesleges, mert Isten elhagyott bennünket és a hódítók Istene erősebb a miénknél. Ehhez járult még két további momentum: a nép gyűlölte a nyúzásban jeleskedő, de védelmet nem nyújtó urait, a katolikus egyházszervezet széthullásával pedig lelki támasz nélkül maradt. Mindezek folytán a 16. század közepén (az oszmán berendezkedés kezdetén) reálisnak látszott a veszély, hogy a parasztok tömegei az ellenség oldalára állnak, sőt, vele szövetkezve támadnak rá a maradék Magyarországra. A dunántúli magyar védelem az 1540-es évek elején például részben azért bénult meg, mert a nemesi hadvezetés állandóan parasztfelkeléstől tartott, és nem merete igénybe venni a jobbágyság erejét.⁵³ 1562-ben Csányi Ákos, Nádasdy Tamás nádor kanizsai официálisa még mindig igen kényesnek ítélte a helyzetet, és egyúttal pontos képet adott a megváltozott paraszti mentalitásról is: „...még az többi között egy félelmem, kit néhány esztendővel is írtam, mondtam nagyságodnak: az hódolás engedelme megédesítette az népet. Az pór gyűlöli az urát. Oka is vagyon, s az parasztságba nincs kitül tanulni az Istennek igéjét; ugyan azt hiszik, hogy Isten emberi az törökök és [a] jó hit [az] övék, azért segíti [őket] Isten. Azon félek, hogy nem futnak az török előtt, hanem urakra támadnak, amint ím csak mostan is Hegyesd alól megtérvén sok helyen kiáltották. »Azért nem mernek minket felvenni az urak – mond –, hogy félnek tőlünk, hogy ugyan(úgy) járnak, mint Székely Györggyel, de ugyan meg kell annak lenni.« Az német, cseh gyűlöl (bennünket), s ha az mie(i)nk is üldözni és úzni, kergetni fognak együtt az törökkel, fogják mondani az hegyeknek, hogy reánk essnek, és elborítanak minket. Kegyelmes Úristen, könyörülj mi rajtunk szent fiadért!”⁵⁴ Noha a Csányi által felvázolt rémkép, az oszmán hódítók és a magyar parasztok összefogása végül nem következett be, az utóbbiak köré-

51 F. Babinger: i. m. 232–233. A *Türkenhoffnung* vagy a „török álom” jelenségéről Európában és a Földközi-tenger térségében l. *Hans Joachim Kissling*: *Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines „Komplexes”*. *Südost-Forschungen* 23(1964) 15–18. és *Bartolomé Bennassar* és *Lucile Bennassar* átfogó munkáját: *Les Chrétiens d’Allah. L’histoire extraordinaire des renégats, XVIe et XVIIe siècles*. Paris, 1989. Az újonnan hódított területek konszolidálásában a törökök mindig is számítottak a szegényebb rétegek rokonszenvére; l. pl. *Halil İnalcık*: *The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600*. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Ed. by Halil İnalcık and Donald Quataert. Cambridge, 1994. 133–134. A keresztények és az oszmánok közötti együttműködéshez l. még *Michael Balivet*: *Romanie byzantine et pays de Rûm turc, Histoire d’un espace d’imbrication gréco-turque*. (Les Cahiers du Bosphore, 10.) Istanbul, 1994.

52 Joannes Cuspinianus buzdító beszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez... Ford. Kulcsár Péter. In: *Mohács emlékezete* i. m. 252.

53 *Szakály Ferenc*: *Az első magyarországi szandzsák és megszervezője*, Kászim bég. Keletkutatás 1995. tavasz. 5. skk.

54 Óze Sándor, *Ötszáz magyar levél a XVI. századból*. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. Bp. 1996. 495. sz. levél. E helyütt is köszönöm Óze Sándornak, hogy cikkem írásakor

ben még sokáig tartották magukat a törökhöz kapcsolódó illúziók; erre utal, hogy Baranyai Decsi János, a jeles történetíró egy 1597-ben írt propagandaverseiben (vagy verses prédikációjában) még mindig időszerűnek érezte keményen kikelni az effajta „tévelygések” ellen:

Az bolond paraszt is az Törököt kívánja,
Ugyan Istent kéri az Törököt láthassa,
Ő földes Urának veszését hogy láthassa.

Ó te bolond kösség nem tudod, az mit kívánsz,
Bizony mézesmadzag helyett te kígyót kívánsz,
Keresztény úr helyett hogy pogány urat kívánsz.

Nem jobb volna-e ha nemzetednek szolgálnál,
Vérednek tagodnak becsülettel te volnál,
Vele együtt az igaz Istent te imádnál.

Nagy szolgálatba vagy, de bizony nagyobbá lész,
Szarahora te lész koldusnál is szegényebb lész,
Szamár, ökör, bivaly, teve, ló helyett lész.⁵⁵

A magyar társadalom végleges kettészakadása és a köznép iszlamizálódása valószínűleg azért nem következett be, mert időközben az országban győzelemre jutott a reformáció (becslések szerint 1570 körül a lakosság mintegy 75–80%-a protestáns), amely a szellemi önvédelem hatékony eszközeivel látta el az ingadozókat. A soknemzetiségű Magyarországon két irányzat hódított leginkább: a lutheri, amely főként a német városi polgárság körében, földrajzilag pedig Nyugat-Magyarországon terjedt el, és a kálvini, amely az ország középső és keleti részén élő magyar ajkú lakosság „nemzeti” vallása lett.⁵⁶ A protestáns egyházak kialakulásuk pillanatától (1550–1570 között) éles harcban álltak egymással, de a törökkérdés megítélésében (tán az antitrinitáriusokat vagy magyar nevén unitáriu-

---

rendelkezésemre bocsátotta akkor még kéziratos munkáját. A szóban forgó passzust a tárgyunkra nézve legfontosabb mondatot mellőzve ő is közölte: „A kereszténység védőpajzsa” vagy „üllő és verő közé szorult ország”. A modern nemzettudat átformálódása a 16. század közepén a dél-dunántúli végvári katonaságnál. In: Magyarok Kelet és Nyugat között. Tanulmányok. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996. 106.

55 *Gernot Nussbächer*: Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája”. Magyar Könyvszemle 86(1970) 392.: 239–242. vers. Erre a közleményre Szabó Géza hívta fel figyelmet, akinek ezúton fejezem ki hálás köszönetemet szíves segítségéért.

56 *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp. 1985., *Péter Katalin*: A reformáció és a művelődés a 16. században. In: Magyarország története 1526–1686. Magyarország története tíz kötetben. 3/1. köt. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 475–604., *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995., *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. (Humanizmus és reformáció, 23.)

sokat kivéve) semmiféle lényeges különbség nem volt közöttük. A protestáns álláspont látszatra a Luther és Melanchthon által kimunkált wittenbergi teológia vagy történetiszemlélet egyszerű átvétele. Ám a 16. századi magyar protestáns teológusok és prédikátorok valójában nem tettek mást, mint visszanyúltak az előző évtizedekben darabjaira hullott magyar hagyományhoz, és a wittenbergi apokaliptikus, eszkatologikus determinizmus szellemében új rendszerbe foglalták azt.⁵⁷ A protestantizmus magyarországi sikerei valószínűleg éppen azzal magyarázhatók, hogy amit a reformátorok az ország sorskérdéséről, a törökről tanítottak, az a lakosság fülének ismerős és egészében véve vállalható volt. A fő különbség a korábbiakhoz képest abban állt, hogy az „új” gondolatok terjesztése sokkal szervezetten és hatékonyabban folyt, mint azelőtt bármelyiké, és mivel anyanyelven történt, a társadalom egészére hatni tudott. Ennek fényes bizonyítéka, hogy még a szervezetlen és ideológiai válaszok kitermelésére képtelen katolikus oldal is mindenestől magáévá tette a protestánsok történelemmagyarázatát.

Ennek az ideológiának a lényege ugyanis a magyarázat: az ország törvénytelen bukásának megvilágítása és az ettől elválaszthatatlan vizsgálat.⁵⁸ Protestáns felfogás szerint a török győzelme és a nyomában járó pusztítás a haragvó Isten büntetése a magyarság bűneiért. Mint Károlyi Gáspár írta: „...ilyen fényes és hatalmas országnak és nemes erős nemzetségnek romlása Istennek akaratja nélkül nem leszen. ... Mert Istennek indítása nélkül még csak szívébe is nem jönne az török császárnak, hogy Magyarországot rontassa.”⁵⁹ A bűnök listája hosszú: idetartoznak a főbűnök (kevélység, fősvénység, bujaság, gőgös szembeszállás Istennel, hitetlenség stb.), az Úr személye ellen elkövetett bűnök (bálványozás, paráznaság, restség, részegség, széthúzás stb.) és a szociális bűnök (a vezetők közösség elleni vétkei: hatalommal való visszaélés, népnnyúzás, a védelem elmulasztása stb.). Isten azonban nem véletlenül sújtotta a magyarságot ilyen keményen: mint hajdan a zsidókat, most ezt a népet választotta ki magának, ezt szereti a legjobban; haragja a nép javát szolgálja, csapásaival tanítani, nevelni akar és bűnbánatra ösztönöz. Ha a választott nép mindezt megérti és megtisztul, akkor Isten újra magához öleli, és megszabadítja a töröktől.

Míg a reformátorok a választott népet kollektíven sújtó büntetés gondolatával megszabadították az egyént az önvád terhétől, addig az eszkatológia és az apokaliptika minden eddiginél erőteljesebb alkalmazásával az egész közösséget mentették fel a török túlhatalmának kialakulásáért rá háruló felelősségtől. A prédikátorok beszédeiben és írásaiban az ország hadszíntérré válása a világvég közeledtével függ össze; a török Góg népe, a testi Antikrisztus, a Sátán pusztító küldötte lett. A wittenbergiek duális Antikrisztus-felfogását követve legtöbbször a török mellé állították a pápát, akiben a lelki Antikrisztust ismerték fel. Az Osz-

57 Ezt hangsúlyozza Péter Katalin is: *A reformáció és a művelődés* i. m. 488.

58 A most következőkben nagymértékben támaszkodtam Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp. 1991. (Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta, 2.) című, adatokban rendkívül gazdag munkájára.

59 Benda K.: i. m. 60.

mán és a Habsburg Birodalom küzdelmében az utolsó idők apokaliptikus hatalmainak összecsapását látták, s ebből azt a következtetést vonták le, hogy Magyarország a világtörténelem középpontjába került. A két birodalom harcának kimenetelét a század közepe után egyre pesszimistábban ítélték meg, mind többen voltak, akik már csak Istentől, az utolsó ítélet eljövételétől reméltek szabadulást.⁶⁰

A politikai kilátások romlása és a köznép megingása által keltett félelem ösztönözte a reformátorokat arra, hogy a korábbiaktól gyökeresen eltérő magatartásformákat dolgozzanak ki a törökkel szemben. A végvári katonák fegyveres harcát jogosnak ismerték el (ámbár óva intették őket attól, hogy ezt Krisztus nevében tegyék), de a török fennhatóság alá került népek teljes engedelmességet tanácsoltak. Azt tanították neki, hogy a török uralmat a közösség bűneiért kell eltűrnie; a gonosz fejedelemnek is tartozik megadni azt, ami annak jár (még ha feleségét vagy gyermekeit követelné is), mert a fejedelmi hatalom isteni eredetű; ha vallását nem sérti, akár tisztséget is vállalhat a pogány szolgálatában; csak akkor szabad ellentmondania, ha bűnre (pl. hite megtagadására) akarnák kényszeríteni, de ebben az esetben köteles a vértanúságot is vállalni.⁶¹

Nyilvánvaló, hogy ez a látszatra önfeladást sugalló álláspont valójában józan kompromisszum volt annak érdekében, hogy a köznép számára kijelölje és vallásilag szentesítse a török rendszerbe való beilleszkedés kereteit, és ezzel védőernyőt nyújtson neki az iszlamizálás fenyegető rémével szemben. Ennek ellenére aligha véletlen, hogy sokan veszélyesnek tartották és visszautasították ezt a magatartásformát. Így például a zömében protestáns végvári katonaság is, amely elfogadta mind a bűnös nép, mind a zsidó–magyar rokonság eszméjét, de mindvégig ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy Magyarország „a kereszténység védőbástyája”, s hogy saját helyállása nemcsak a hit, hanem az ország megmaradásának is záloga. Ez a harcok réteg Melanchthonnal együtt vallotta, hogy „quanto satis est semel in acie mori, quam tali conditione vivere”.⁶² A küzdelem „a mű országunk megmaradásáért, Ides gyermekünkért és feleségünkért” folyik, ezért kötelező ellenállni „az pogány népeknek” – hirdették a vitézek körében népszerű históriás énekek már akkor, amikor a reformátorok még a passzív belenyugvásról prédikáltak híveiknek.⁶³

60 Óze S.: „Bűneiért bünteti Isten...” i. m. 80–124. E tanok népszerűsítésében fontos szerepet játszottak a wittenbergi teológia szellemében íródott németországi világrónikák, amelyeket Magyarországon is jól ismertek, s amelyek hozzájárultak az első magyarországi világrónika megszületéséhez. Az egészhez l. *Martin Haeusler*: *Das Ende der Geschichte in der mittelalterlichen Weltchronistik*. Köln–Wien, 1980. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 13.). főleg 156. skk., *Josef Trostler*: *Die Anfänge der ungarischen Geschichtsprosa*. *Ungarische Jahrbücher* 14(1934) 116–134., *Péter Katalin*: *Az első magyar világrónikáról és szerzőjéről*, Benczédi Székely Istvánról. In: *Papok és nemesek* i. m. 66–76.

61 Óze S.: „Bűneiért bünteti Isten...” i. m. 124–134.

62 *Imre M.*: i. m. 112. A 16. századból számos hasonló nyilatkozatot ismerünk, l. pl. *Benda K.*: i. m. 42–43., 51., 54. Ehhez l. még Óze S.: „A kereszténység védőpajzsa” i. m. 99–106.

63 Az idézetek a következő két énekből valók: *Temesvári István*: *Históriás ének az jeles győzelemről ... Erdélbe a Kenyérmezőjén* (1569) és *Temesvári János*: *A Béla királyról, mint jöttek be a*

A katonai frontok megmerevedése, majd a török kiverésébe vetett remények feléledése a századvégen a reformáció jó néhány képviselőjét véleménye megváltoztatására készítette. Felhagytak a belenyugvás, a világvégevárás hirdetésével, ehelyett cselekvésre buzdítottak, és mind bátrabban hangoztatták azt a nézetet, hogy a megjavult, összefogott és vállvetve harcoló magyar társadalom önmaga is felszabadíthatja országát. Ahhoz azonban, hogy a nép kellő önbizalommal forduljon a török ellen, annak alakját ki kellett emelni a körülötte gomolygó apokaliptikus ködből, birodalmát pedig legyőzhető, e világi hatalommá kellett lefokozni; röviden: le kellett mondani arról a tanról, amely ez idáig a leghatásosabb magyarázatot adta a török hódítás mélyebb értelméről. Érdekes el-
lentmondás, hogy miközben a reformátorok a török demitizálását végezték és közeli bukását hirdették, továbbra is főleg az eszkatológia eszközeivel (jóslatokkal, legendákkal stb.) támasztották alá mondanivalójukat. És ami még különösebb: ehhez nemcsak a hagyományos magyar és egyetemes protestáns érveket, hanem a török fél ideológiai elképzeléseit is felhasználták.

Török–magyar ideológiai párhuzamok

Azokat az apokaliptikus bizonyítékokat, amelyek félreérthetetlenül tanúsították: a török immár hatalma csúcsára ért, talán a jeles humanista történész, Baranyai Decsi János (1560 körül–1600) foglalta össze legteljesebben két kis munkájában. A két mű voltaképpen egymás ikertestvére: ugyanazt a koncepciót fejti ki két eltérő megfogalmazásban. Az első „változat” verses formában, magyar nyelven íródott 1597-ben (feltehetőleg annak vége felé). Ez az a töredékesen fennmaradt históriás ének, amely *Török császárok krónikája* címen ismeretes, és amelynek szerzőségét a kutatás csak feltételesen szokta Baranyainak tulajdonítani.⁶⁴ A nemrégiben közzétett második „változat”, egy latin nyelvű buzdító beszéd (*Oratio de bello adversus Turcam fortiter et constanter persequendo*), amely 1598 elején készült és a szerző nevét is tartalmazza, azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a két mű írója egy és ugyanazon személy, azaz csakis Baranyai lehetett.⁶⁵

---

tatárok, és elpusztították mind egész Magyarországot (1571). In: *Históriás énekek és széphistóriák*. Vál., a szöveget gond., előszó és jegyz. Molnár Szabolcs. Bukarest, 1981. 84., 108.

64 *Baranyai Decsi János*: [Török császárok krónikája]. In: *Régi magyar költők tára*. I. Közreadja Stoll Béla. Bp. 1959. 86–102., 524–552.: szövegkritika (a továbbiakban *Krónika I.*). Fentebb (55. jegyz.) id. közleményében *G. Nussbächer* több, addig lappangó részletet tett közzé, melyek témánk szempontjából rendkívül fontosak (a továbbiakban *Krónika II.*). Baranyai Decsiről I. *Bartoniék Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. Bp. 1975. 259–275.

65 *Balázs Mihály–Monok István–Varga András–Tar Ibolya*: Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból. In: *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár*. II. Szeged, 1990. 37–99. szövegközlés és magyar fordítás (a továbbiakban *Oratio*). Az exhortációról már ezt megelőzően írt *Balázs Mihály és Monok István*: *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában* (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről). In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. és előszó R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 255–259., de sem ekkor, sem a szöveg-

A szerző szándékairól a prózai latin változat ad tájékoztatást: értesülvén a törökök béketapogatózásairól, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmet a törökellenes háború folytatására kívánja buzdítani. A „kettős” mű alapgondolata az, hogy a törökkel egyezkedni vagy együttműködni nem szabad, mert az még a béke színe alatt is a keresztény vallás és civilizáció megsemmisítésére tör. Részletesen bizonyítja, hogy a török uralom közvetlenül veszélyezteti valamennyi társadalmi réteg fennmaradását, majd – az orációban – szent háborúra hív fel, amelyben „vagy győznünk kell Krisztus vezérletével és segedelmével, vagy fel kell áldoznunk a hazáért vérünket s utolsó leheletünket”.⁶⁶ Ez a háború elkerülhetetlen, s ha az általa javasolt hadügyi reformokat végrehajtanák (s itt Magyarai Istvánt megelőzve kifejti az önerőre támaszkodásnak, a nemzeti hadsereg létrehozásának szükségességét), a siker sem maradna el. A históriás ének nem ilyen harcias; Baranyai itt inkább a törökök terjeszkedését, „álnok” módszereit állítja előtérbe (valójában ennek illusztrálására szolgál a bevezető oszmán történet is), és egyúttal mély önkritikát gyakorol: hosszasan ecseteli a magyarság bűneit, az ország elhagyatottságát és a keresztény világ belső megosztottságát. Ugyanakkor mindkét változatban bőven és közel azonos módon tárgyalja azokat a tényeket (pl. az európai országok erejét, gazdagságát, hadi potenciálját), motívumokat és jeleket, amelyek önbizalmat, reményt és bátorítást adhatnak, s amelyekből nyilvánvaló, hogy a török terjeszkedés végső határaihoz érkezett.

Az erre utaló jelek többsége megegyezik a korabeli protestáns eszkatológia legfontosabb törökellenes érveivel. Baranyai felidézi a dánieli négy birodalom lutheri értelmezését, a protestáns krónikások kedvelt példázatát a megnyesett, de gyökerében ép fáról, Ezékiel könyvét, ahol „világosan megígéri Isten Góg és Magóg pusztulását, akik sok tudós ítélete szerint maguk a törökök, s hogy ez a mostani időben fog bekövetkezni, azt az isteni János is világosan kinyilatkoztatja a Jelenések könyvében”. Ezenfelül hivatkozik Joachimus apátra, majd azokra a chiliasztikus hagyományokra visszamenő próféciákra, „amelyek Mohamed birodalmának pusztulásáról keringenek, mely keletkezésétől számítva nem tart tovább ezer évnél”, valamint arra a számos „bölc” által hangoztatott nézetre, hogy „az ottománok nemzetsége már-már császárainak sorát kimerítve uralkodik, s amint hatalma I. Rudolf császár uralkodása idején keletkezett, kipusztulni ugyanúgy, egy másik Rudolf alatt fog”.⁶⁷ Mindezek fényében érvénytelennek tartja Lactantius egyházatyja (240 körül–320) és a ferences Hiltenius 15. század közepi jóvendöléseit a Kelet további uralmáról, s azt a következtetést vonja le, hogy

Azért az pogányság akármint dühöködjék,
Az Keresztényekre akármint igyekezzeék.
Soha teljességgel minket el nem veszthetnék.⁶⁸

közléskor nem figyeltek fel az Oratio és a Krónika közötti azonosságokra. A két mű részletes összevetése ezúttal nem lehet feladatomban, mert szétfeszítené e tanulmány kereteit.

66 Oratio i. m. 68–69.

67 Oratio i. m. 76–79.

68 Krónika i. m. I. 96: 160. vers.

Ám Baranyait leginkább mégis az töltötte el bizakodással, hogy – amint az orációban írta – „maguknak a barbároknak is van egy jóslatuk a veres almáról (*de rubeo pomo*), saját pusztulásukról és a keresztények győzelméről”.⁶⁹ Ez azonban szerinte annyira közismert, hogy fölösleges elismételni. Szerencsére a históriás ének írásakor még nem így gondolkodott, és abban teljes egészében közölte a „veres alma” legendáját. Különös, hogy ennek az állítólag széltében ismert prófécianak – mai ismereteim szerint – ez az első magyarországi lejegyzése:

Avagy nem tudod-e Török jövendölését,
 Mellyel önnön maguk várják veszedelmüket,
 Magok prófétájok beszélnek veszésüket.
 Valamikor, úgymond, Veres almát megvesszük,
 Mi birodalmunknak ottan végét mi érjük,
 Ha az keresztények héven (heuen?) lesznek mi rajtunk.
 Hét esztendő múlva ha ők fel nem támadnak,
 Veres alma vételén ők fel nem búsulnak,
 Tizenkét esztendeig minékünk szolgálnak.
 Valamikor Török veres almát meg veszi,
 Menten Isten őtet az földről ott el veszti,
 Az mint magok jövendő mondása jelenti.
 Mi legyen az veres alma senki nem tudja,
 Győr-e, Bécs-e, Róma, avagy az Colonia,
 Csak Isten és az idő ezt megmutatja.
 Valamikor ők az jövendölést olvassák,
 Vének és gyermekek asszonynepek siratják.
 És jövendő vesztüket mindnyájan óhajtják.⁷⁰

Első látásra nyilvánvaló, hogy Baranyai itt azt a legendát adta vissza, amit az európai közvélemény a magyarországi származású Georgievits Bertalan jóvoltából ismert meg néhány évtizeddel korábban. Georgievits törökországi raboskodása idején hallott az „aranyalmával” (törökül: *kızıl elma*) kapcsolatos elképzelésről, és kiszabadulása után azonnal közzétette azt egy kis könyvecskében, melyhez rövid magyarázatot is fűzött (1545).⁷¹ A számtalan kiadást megért török jóslat óriási népszerűsége tett szert, és sokak számára a remény legfőbb forrása lett, hiszen abban a törökök maguk jövendölték meg végső bukásukat.⁷² Az utóbbi

69 Oratio i. m. 78–79.

70 Krónika i. m. II. 390: 166–171. vers.

71 *W. Heffening*: Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544–1548. Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Osmanisch-Türkischen. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 27(1942) 27–28., 33–37., *A. Fischer*: 'Qyzıl elma', die Stadt (das Land) der Sehnsucht der Osmanen. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 74(1920) 171. *Vö. Y. Miyamoto*: i. m. 139–142., *K. M. Setton*: i. m. 29–46.

72 Georgievits szerint a prófécia szövege a következő (id. helyek): „Császárunk eljön és elfoglalja a hitetlen fejedelem királyságát, elragadja a piros almát és saját uralma alá veti. Ha hét éven belül a

időben a kutatás megkérdőjelezte e legenda hitelességét és török eredetét, és hajlik arra, hogy a korabeli legismertebb európai apokaliptikus jóslatokból származzon.⁷³ Olyan álláspont is megfogalmazódott, hogy a prófécia fő motívumait különböző közvetítő csoportok (foglyok, renegátok) terjesztették el az Oszmán Birodalomban, amelyeket aztán mások már mint török elképzeléseket hoztak vissza a keresztény világba.⁷⁴ Kétségtelen, hogy van bizonyos ellentmondás a Georgievits által közölt változat és a török forrásokban megragadható *kızıl elma* elképzelések között. A legfontosabb különbség az, hogy az oszmánok számára a *kızıl elma* mindenekelőtt a világalalom, a folyamatos hódítások szimbóluma, és – érthető módon – rendszerint hallgatnak a számukra kedvezőtlen végkifejletről (ami nem jelenti azt, hogy ne ismerték volna). Mindezek ellenére nézetem szerint mind az aranyalma szimbólum, mind a hozzá kapcsolódó „végső harc” (Endschlacht) motívum (amelyben a törökök vereséget szenvednek) stb. kielégítően levezethető a bizánci hagyományból. Erre vonatkozó érveimet másutt már részletesen kifejtettem,⁷⁵ ezért itt csak a következőket jegyzem meg: 1. az oszmánoknál a *kızıl elma* eredetileg Konstantinápolyra vonatkozott, s nyilvánvalóan a városban álló Iustinianus szobor szimbolikájáról vette eredetét; 2. a *kızıl elma* a keletrómai főváros elfoglalása után hármassá jelképpé változott: jelentette egyrészt azokat az újabb és újabb városokat (többnyire királyi székhelyeket), amelyeket az oszmánok meg fognak hódítani, másrészt azt a végső misztikus helyet, ahol az oszmán hódítások véget érnek, harmadrészt a világalalmat, amely az előzőekből következik; ezt az összetett szimbolikát az oszmánok már jóval a feltételezett európai hatás előtt használták; 3. az oszmánok hosszú ideig tudatosan kerülték az utolsó *kızıl elma* meghatározását (valahová a messzi „napnyugatra” [*gün batısma*]) tették, s csak a 17. század második felében kezdték következetesen Rómával azonosítani), amiben egy összetett védekező reflexet ismerhetünk fel: ha a végcél ismeretlen, akkor a hódítások még időtlen időig folytathatók, s remény van arra, hogy a végcél eléréséig a próféciaiban előre jelzett muszlim katasztrófa sem következik be. Ekképpen állt elő az a furcsa helyzet, hogy míg az oszmánok saját hatalmuk folyamatos növekedését, addig az európaiak (köztük a magyarok) az Oszmán Birodalom közeli végét olvasták ki egy és ugyanazon próféciaiból: a *kızıl elma* legendájából.

---

keresztények nem rántanak kardot, tizenkét évig fog uralkodni; házat épít, szőlőt ültet, kerítést húz a kert körül, gyermeket nemz. Tizenkét év múltán (attól fogva, hogy birtokba vette a piros almát) kiugrik a keresztények kardja, amely menekülésre kényszeríti a törököket. Meg kell jegyezni, hogy ez a prófécia nem a Koránban olvasható, hanem más könyvekben, melyek nagy tekintélynek és tiszteletnek örvendenek. Náluk ugyanis megvan a mi összes prófétánk, meg sajátjuk is van sok.”

73 Karl Teypl: Türkische Sagen und Legende um die Kaiserstadt Wien. Wien-Köln-Graz, 1980. 34–73.

74 Y. Miyamoto: i. m. 142.

75 Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. 134–139., 19. jegyz. Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungsideologie (im Spiegel der Tarih-i Beç krâl? – 17. Jahrhundert). Journal of Turkish Studies 13(1989) 86–88.: 19., 97–98. jegyz.

Bár Baranyai Decsi János a törökök „saját jövődölését” kétségtelenül európai forrásból (nyilván Georgievits valamelyik kiadásából) merítette, annak lényegét a Magyarországon keringő szóbeszédekből is ismerhette. Erre utal a magyar verses változatban használt „veres alma” kifejezés, ami szó szerinti fordítása a török *kızıl elmá*nak, s amit a német birodalomban a keresztény apokaliptikus irodalom hatására sokszor „aranyalmának” (goldener Apfel, Goldapfel) fordítottak. De erre következtethetünk az 1592–1598 közötti eseményekről írt históriájának egyik megjegyzéséből is, amely szerint a törökök Erdélyre is alkalmazták a *kızıl elma* szimbólumot. Ezt az azonosítást sem török, sem európai forrásból nem ismerjük, tehát csak Magyarországon juthatott tudomására.⁷⁶ Baranyai azon megjegyzése, hogy a „veres alma” hollétét senki sem tudja, ám mégis több konkrét *kızıl elmát* megnevez, ugyancsak török hatást mutat, s aláhúzza mindazt, amit a *kızıl elma* jelentéséről fentebb mondtunk. Egyébként már a híres históriás énekszerzőnél, Tinódi Sebestyénél találunk homályos nyomokat arra, hogy a magyarok Georgievitstől függetlenül is hallhattak valamit a *kızıl elma* legendáról vagy ahhoz hasonló elképzelésekről. A Szülejmán szultán és „Kazul basa” (az iráni sah) küzdelmét (lényegében a 16. század első felének oszmán–perzsa háborúit) bemutató énekét Tinódi a következő három strófával zárja:

Régi időben eszt megprófétáltak,
Utóssó időben csudákat látnak,
Nagy hatalmok lészön az pogánoknak,
Nagy bolyongások az igaz hitben valóknak.

Szultán Szulimán császár nagy hatalma
Nem sok héján mint bölcs Sándor hatalma,
Az jó Isten már hatalmát megroncsa,
Az keresztyén népet már feltámasztja.

Egy úrfiú császártól megjöttében,
Nagy bizonnal beszélé egy kedvében.
Tinódi Sebestyén deják könyvében
Ő béirá negyvenhat esztendőben.⁷⁷

Bár e sorokból mind az arany- vagy piros alma legenda jellemző terminusai, mind annak tér- és időbeli utalásai hiányoznak, nyilvánvaló, hogy Tinódi „próféciája” ugyanazt az alapszerkezetet követi, mint Georgievitsé és Baranyai Decsié: amikor a szultán hatalma csúcsára ér, és a keresztények szenvedése minden eddiginél nagyobb lesz, akkor következik el az Oszmán Birodalom bukása. Külön

⁷⁶ Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]. Ford. és a bev. Kulcsár Péter. Bp. 1982. 64.

⁷⁷ Tinódi Sebestyén: Krónika. S. a. r. Sugár István, bev. Szakály Ferenc. Bp. 1984. (Bibliotheca Historica), 424–425 (XIV. Szulimán császár Kazul basával viadaljáról).

figyelmet érdemel, hogy Tinódinak egy olyan „úrfiú” mesélte el a vigasztaló jóslatot, aki éppen akkor tért vissza az Oszmán Birodalomból, s aki ezek szerint onnan hozta magával a *kızıl elmá*ra emlékeztető motívumokat. Ennek alapján fel kell tennünk, hogy Georgievits fellépésekor a magyarok szóbeli forrásokból már ismerhették a török *kızıl elma* legenda valamelyik változatát, s ezzel magyarázható, hogy Baranyai annyira közismertnek mondhatta azt a 16. század végén.

A *kızıl elmá*val kapcsolatban érdemes röviden kitérni a váradi királysobrok körül lefolyt török–magyar ideológiai küzdelemre. Ennek látszólag semmi köze az aranyalma jelképrendszeréhez, de valójában egy olyan általános modell fejthető ki belőle, amely segít megértenünk, miképpen tanulhatták el az oszmánok a bizánciaktól (vagy épp a magyarok az oszmánoktól) a szimbólum használatát, vagy még tágabban: miképpen vívták meg harcaikat az ellenfelek a maguk jelképeivel is.⁷⁸ Váradon a 14. század végén állították fel az európai hírű Kolozsvári testvérek, Márton és János bronzból öntött, aranyozott szobrait: a kezében (mint egy 1609. évi leírásban áll:) „aranyalmát” tartó Szent Istvánt, Szent Imrét és Szent Lászlót ábrázoló álló alakokat, valamint Szent László lovassobrát, aki előrenyújtott jobb kezében csatabárdot tartott. Az utóbbi érdekessége, hogy Iustinianus kora óta ez volt az első lovasszobor, amelyet szabadtéren állítottak fel. A szentkirályok alakjainak a magyarok csodatévő erőt tulajdonítottak; úgy hitték, hogy ameddig ezek állnak, addig török nem foglalhatja el a várost. Szamosközy István erdélyi történetíró a közbeszédre hivatkozva arról tudósít, hogy ez a hiedelem az oszmánok között is elterjedt, s szerepet játszott abban, hogy a vár 1598. évi török ostroma sikertelenül végződött: „Beszélük – ki tudja, igaz-e vagy csak légből kapott koholmány –, hogy a törökök között, amilyen babonás népség, híre terjedt: Szent László király fentebb már említett bronzlova olyat nyerített, hogy még a törökök is meghallották, és az ostromlottak számára örvendetes csodajelként magyarázták. ... elvonultak az ostromlott vár alól, bár erejük még ki sem merült, csak éppen nem reménykedtek a vár elfoglalásában”.⁷⁹ A történetíró értesüléseit Mátyás főherceg 1598. évi levele is alátámasztja; szerinte az ostrom közben a magyarok azzal lohasztották a támadók harci kedvét, hogy többször átkiabálták nekik: szobraik miatt úgysem árthatnak nekik. A törökök erre magas sáncokat emeltek, és azokról próbálták szétlőni a szobrokat, de hasztalan kísérleteztek vele. Innen érthető, hogy amikor 1660-ban az oszmán csapatok meghódították Váradot, elsőként a város *talizmán*jának tartott királysobrokra vetették rá magukat, és komoly károkat tettek bennük. Később a maradványokat Belgrádba szállították és tűzfegyvereket készítettek belőlük, amelyeket gúnyból „a magyarok istenének” neveztek – írta egy másik történetíró, Szalárdi János.⁸⁰ A váradi királysobrok sorsában ismételtlen megmutatkozik, hogy bár a győztes többnyire megsemmisíteni igyekszik a megvert ellenség szimbólumait, gyakran átveszi, átértelmezi és saját céljai szolgálá-

78 A következőkhöz I. *Magyar Zoltán*: A Kolozsvári testvérek váradi királysobrai. Sz. 129(1995) 1155–1166.

79 I. m. 1161.

80 I. m. 1164.

latába állítja azok ideológiai programját. Ez történt a magyar királyi koronával is, amely Mohács után a Magyarország egészére vonatkozó oszmán jogigény egyik alapja lett,⁸¹ és ez történhetett Iustinianus császár konstantinápolyi szobrának aranyalmájával, amely Bizánc bukása után immár az oszmán világhatalmi igényeket támasztotta alá.

Az aranyalma legendakörnek van egy további török–magyar párhuzama, amely még korábbi időkből: II. Mehmed és Mátyás király korába visz vissza bennünket. Konstantin Mihajlovics, az 1500 körül keletkezett *Egy janicsár emlékei* szerzője, aki 1455 és 1463 között élt az Oszmán Birodalomban, a következő történetet jegyezte fel II. Mehmed szultánról. Értésülvén a pápa által szervezett kereszties hadjárat előkészületeiről, az oszmán uralkodó attól tartott, hogy a meghódított területek keresztény lakossága ugyancsak ellene fordul; összehívta tehát főembereit, és tanácsot kért tőlük. Ők azt javasolták, hogy indítson megelőző támadást, mert sokkal jobb az ellenség területén harcolni. Erre a szultán a következő példázattal felelt nekik:

„És a császár elrendelte, hogy példaként hozzanak be és terítsenek le előttük egy nagy szőnyeget, majd a közepére egy almát tétetett. Aztán a következő rejtvényt adta fel nekik, mondván: »Fel tudná-e venni valaki az almát anélkül, hogy a szőnyegre lépne?« Azok tanakodtak egymás között, gondolkodtak, miképpen volna ez lehetséges, és egyik sem tudott rájönni a nyitjára, míg végül maga a császár lépett oda a szőnyeghez. Két kézzel megfogta, s előre lépegetvén föltekerte maga előtt. És így elérte az almát, és visszaterítette a szőnyeget úgy, ahogy korábban volt. Ezután a császár így szólt az urakhoz: »Helyesebb a gyaurt apránként felmorzsolni, mint a földjét egyszeriben előzőlni. Mert helyzetünk oly bizonytalan, hogy ha a legkisebb kudarc ér ott bennünket, akkor összes földjeink, melyeket elhódítottunk a gyaurtól, fellázadnak és ellenünk támadnak.« ... És [az urak] mindnyájan dicsérték beszédét és a császár példáját.»⁸²

Móra Ferenc (1879–1934), a kiváló magyar író és tudós, aki a magyar történelmi legendákat is szorgosan gyűjtötte, Mátyás királlyal kapcsolatban a következő történetet meséli el (forrását sajnos nem adja meg, de minden jel szerint saját néprajzi gyűjtéséből származik): a király éppen haditanácsot tartott, ahol a harci feladatokat osztották szét, amikor hírnök érkezett: az osztrák és a török után a lengyel király is támadásra készül az ország ellen. Mátyás úgy határozott, hogy hét apródja közül a legeszesebbet küldi ki az új ellenség feltartóztatására. Bevitte mind a hetet a címeres terembe, melynek „közepén le volt terítve egy nagy szőnyeg, annak kellős közepén feküdt egy aranyalma. – No, úrfiak, az lesz a vezér, aki fölveszi az almát a szőnyegről – intett Mátyás az apródoknak. ... Az almát úgy kell fölvenni, hogy nem szabad a szőnyegre lépni.” A fiúk próbálkoztak bottal, hálóval, horoggal, de nem értek el az almáig. Már-már feladták, amikor az egyiknek „hirtelen megvillant a szeme. – Én már tudom – mondta. Azzal lehajolt, fölemelte a

81 Ehhez l. Fodor P.: i. m. 142–143.

82 *Konstantin Mihajlovič*: *Memoirs of a Janissary*. Transl. by Benjámín Stolz, historical commentary and notes by Svat Soucek. Ann Arbor, 1975. 145–147.

szőnyeget az egyik sarkánál fogva s addig gyömöszölgette befelé, míg a közepéig nem ért. Akkor aztán fölvette az almát a tenyerére s térden állva tartotta oda Mátyás elé.” A király azonnal reá bízta a vezérséget, s az okos ifjú meghálálta a bizalmat: bekerítette és megadásra kényszerítette a lengyeleket. Nemesi címer lett a jutalma, amelyen „páncélos kar tart arany almát égszínkéek mezőben”.⁸³

Ennek a történetnek eddig semmiféle kortárs (15–16. századi) forrásban nem akadtam nyomára. Pedig Mátyás személye körül hamar megindult a mítoszképződés (ő lett a hatalmas, eszes és igazságos uralkodó mintaképe), és már a 16. században sok történetet jegyeztek fel róla. A következő évszázadokban egyre több mese, monda, anekdota, közmondás és irodalmi alkotás hőse lett, de az itt bemutatott történetet – eddigi kutatásaim szerint – senki sem látszik ismerni Mórán kívül.⁸⁴ Ezért indokolt igen nagy óvatossággal kezelni. Mégis: a két elbeszélés rendkívüli módon hasonlít egymásra, s az is tény, hogy a török (vagy balkáni) változatot legkésőbb 1500 körül már lejegyezték. Ebből talán levonható az a következtetés, hogy ha nem is egészen a Móra által megismert formában, de léteznie kellett egy kortárs magyar változatnak is. Ebben az alma-jelkép bizonyára hangsúlyosabban kapcsolódott össze a királyi hatalommal és annak céljaival – úgy, mint a török változatban, ahol kétségtelenül a világaluralmat (vagy a keresztény világ feletti uralmat) fejezte ki. S ha most emlékezetbe idézzük a két uralkodó politikai céljait és Mátyás törökkel szembeni magatartását, akkor már nem is tartjuk annyira véletlennek, hogy a két uralkodó ugyanazt az exemplumot, vagy tágabban: ugyanazt az ideológiai „nyelvezetet” használta törekvéseinek demonstrálására. Fogalmam sincs arról, hogy melyik fél vette át a példázatot a másiktól; sőt, szinte biztos, hogy valamilyen, számomra egyelőre ismeretlen vándormotívumról van szó. De nem is ez a fontos, hanem az, hogy a vetélytársak, akik új Nagy Sándornak vagy – mint Mátyás király – Attilának képelték magukat, hasonló módon aknázták ki az aranyalmában rejlő szimbolikát és ideológiai lehetőségeket.

Az aranyalma-jelkép széles körű oszmán használatára utal az a történet is, amelyet Habsburg Ferdinánd humanista diplomatája, Johannes Cuspinianus örökített meg számunkra. A német birodalom nagyjaihoz intézett törökellenes exhortációjában (1526) a következő példával világította meg a „kielégíthetetlen sárkánykígyó”, az Oszmán Birodalom szándékait: „Második Mohamed, a törökök emírje, mert így hívják királyait, egykor fiának, mikor az asztalnál ült, egy egész almát adott, hogy kapja be, de a fiú apjára pillantva, kést kért, amivel darabokra vagdalja. Hogy kapjak be, ó atyám – kérdezte –, egy almát egészben? Jól beszélsz – így az apja –, az almát fel kell darabolni, és egyik szeletet a másik után lenyelni. Ajánlom, ugyanígy fald fel a keresztényeket is, apránként szaggasd le az országokat és tartományokat, egyiket a másik után, és végül kebelezd be.”⁸⁵

83 *Móra Ferenc*: Történelmi elbeszélések. Bp. 19??, 57–60. Titulász bankója. Történelmi elbeszélések, mesék. Vál. Sulyok Magda. Bp. 1977. 92–94.

84 Vö. *Kriza Ildikó*: Rex iustus – rex clarus (Mátyás király a néphagyományban). In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Bp. 1990. 363–410.

85 Johannes Cuspinianus buzdító beszéde i. m. 269.

Cuspinianus példázatában az alma szerepe pontosan ugyanaz, mint Konstatin Mihajlovicséban. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az almamotívum – akár egyszerű exemplumként, akár apokaliptikus összefüggésben – az összes szemben álló fél (oszmán, Habsburg, magyar) előtt ismert volt. Mégis, úgy tűnik, már a kortársak tisztában voltak azzal, hogy az oszmánok mindenki másnál nagyobb jelentőséget tulajdonítottak neki. Ez azonban nem akadályozta meg az ellenfeleket vagy a legyőzötteket abban, hogy időről időre kisajátítsák és a maguk vigasztalására használják fel azokat az elképzeléseket, amelyek eredendően az oszmán világalalom eszmei megalapozására szolgáltak.

A Magyarországon élő oszmánok szintén átvettek európai vagy magyar ideológiai elemeket, ha azok alkalmasnak tűntek politikai céljaik kifejezéséhez. Ibrahim Pecsevi azon ritka oszmán krónikások közé tartozott, aki oszmán történetének megírásához „hitetlen”, azaz magyar forrásokat is áttanulmányozott.⁸⁶ Így többek közt Heltai Gáspár 1575-ben kiadott *Krónika az magyaroknak dolgairól* című művét, amelyből több részletet is lefordítottatott és beleillesztett krónikájába. Heltairól köztudott, hogy lényegében Antonio Bonfini 15. század végi magyar történetét dolgozta át magyar nyelvre, mintegy ötödére rövidítve, de több helyütt ki is egészítve azt más forrásokból vagy saját korábbi írásából.⁸⁷ Ilyen részlet az is, ahol Vitéz János esztergomi érsek (1465–1472) palotáját írja le. Bonfini szerint Vitéz nagy ebédlőtermet építtetett a várban, melynek falára ráfestette Magyarország összes királyának és a „szkíta elődöknek” képeit.⁸⁸ Heltai ezt a rövid megjegyzést alaposan kiszínezi, és azt állítja, hogy az érsek a jövő (a Mátyás utáni) királyok képeit is „megíratta” az ablakokba, hogy azok mint egyfajta prognosztikon megmutassák az ország jövőjét a következő nemzedékeknek. Négy képről, négy alakról lett volna szó: az elsőben a tunya II. Ulászlóra, a másodikban a Mohácsnál vesztés II. Lajosra, a harmadikban az egyidejűleg uralkodó Habsburg Ferdinándra és Szapolyai Jánosra lehetett ráismerni. A negyedik képen egy haragos oroszlán volt látható, „mely a földön fekszik vala és a két első lábának körmeiben tart vala egy koronás pattyalatot. Evvel a képpel aszt jelenté, hogy a török császár fogná elfoglalni az magyar királyi birodalomnak méltóságát, és hogy aszt kezdené bírnyi mindvégig. Mert ez ablak és kép után nem lön több ablak, sem több írás, hanem ez vala az vége”.⁸⁹ E *post festum* jóslat, amely pontosan „előre jelezte” és véglegesnek hirdette a törökök magyarországi uralmát, nem kerülte el Pecsevi figyelmét, aki kisebb változtatásokkal beépítette azt krónikájába.⁹⁰ A változtatások egyike az volt, hogy koronadíszes „patyolat” helyett „patyolatba csavart koronát” írt, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a jóslat félreérthetetlenül

86 Pecsevi magyar forrásairól l. *Thúry József*: Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz. Sz. 26(1892) 393–410., 476–488., 560–579., 658–678., 740–746.

87 *Heltai Gáspár*: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. S. a. r. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter. Bp. 1981.

88 *A. Bonfini*: i. m. 783–784.

89 *Heltai G.*: i. m. 324–325.

90 Tarih-i Peçevî. H. és é. n. I. 115–117. *Thúry J.*: i. m. 742–744.

utaljon az ország jelképének számító Szent Koronára.⁹¹ Átvette Heltai ezt követő passzusát is, amely – bár a magyar író ezt nem jelzi – Johannes Lichtenberger 1488. évi híres jóslatának laza összefoglalása; ennek lényege az, hogy a török császár Kölnig hatol seregeivel, de ott az aranyalmafánál döntő vereséget szenved a császár hadaitól és elpusztul. Heltainál ez a történet úgy változik meg, hogy a „török császár” a kölni „veres kápolnánál elveszti az ő fejét”, amit viszont Pecsevi akként ad vissza, hogy a padisah „valószínűleg meghal” (*fevt olsa gerekdür*). Az oszmán krónikás azonban nem esik kétségbe a baljóslatú próféciától; bár hangot ad azon óhajának, hogy bárcsak Kölnig vonulna a „török padisah”, utolsó mondatai világosan jelzik: nem számolt komolyan ezzel az eshetőséggel.

Pecsevi a szóban forgó fejezet bevezető részében világosan megmondja, hogy a keresztények Kölnnel és az ottani aranyalmafavál (kápolnával) kapcsolatos elképzeléseit csak azért ismerteti, hogy valamiféle magyarázattal szolgáljon muszlim hitfeleinek, akik nemigen tudták, hol is keressék a legendás végső *kızıl elmát*. Ez azonban már túl későn történt ahhoz (1640 után írta munkáját!), hogy érdemlegesen elősegíthette volna a nyugati apokaliptikus jóslat törökországi megismerését és elterjedését. Pecsevi eljárása mindenesetre török oldalról is rávilágít, hogy a Magyarországon harcban álló felek törekedtek megismerni egymás ideológiai motívumait, és a maguk szükségleteihez igazítva alkalomadtán fel is használták azokat.⁹²

91 Tarih-i Pecevi. I. 117: „*Dürdüncü pencerede bir erkek yavuz arslan tasvirin yazdırmış idi ki yer üzerinde yatar ırganurdu. Ve iki ön ayakları turnakları ile üzerine dülbend sarılmış bir korona tutardı. Bundan dahi ima vü ızaratı Türk padişahı Macar kralımın vilayetini ayakları altına alsa ve koronaya zafer bulsa gerekdür. Zira bu pencereden sonra bir pencere ve bir yazı ve suret dahi yoğidi. Heman sonu bu idi. Ve bu cümleñün malumi olmışdur ki aynıyle böyle oldı ve olacaktur.*” Magyarul: „A negyedik ablakra egy dühös hím oroszlán képét íratta, mely a földön fekvé dobálta magát és két első lábának körmeivel egy patyolatba csavart koronát tartott. Ez pedig azt jelentette, hogy a török padisah tönkre fogja verni a magyar királynak országát és a korona felett győzelmet arat. Mert ezen ablak után már nem volt több ablak, kép és alak, hanem ez volt a végső. Mindenki tudja, hogy ez éppen így lón vagy fog lenni” (alapjában *Thúry J.*: i. m. 744. fordítását vettem át, de több helyen javítottam rajta; „patyolatba csavart korona” helyett pl. „turbános koronát” írt stb.).

92 A 17. századi magyarság török-képe iránt érdeklődő olvasónak – néhány már idézett szerző, pl. *Benda Kálmán*, *Imre Mihály*, *Rácz István* mellett – elsősorban *R. Várkonyi Ágnes* kiváló tanulmányát ajánlhatjuk: Búcsú és emlékezet (a visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben). Keletkutatás 1988. tavasz. 3–24. (= *R. Várkonyi Ágnes*: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Tanulmányok. Bp. 1994. 158–182). Általa is érintett izgalmas kérdés, amely további vizsgálatokat érdemelne, hogy a nyugati országoktól eltérően miért oly feltűnően kevés kísérlet történt (a 15–16. században is!) Magyarországon a török probléma szellemi feldolgozására, az Oszmán Birodalom „tudományos” leírására stb.

PÁL FODOR
THE APOCALYPTIC TRADITION AND THE LEGEND
OF THE “RED APPLE”

The View of the Turk in Hungary in Ottoman–Hungarian Context
(15–16th Centuries)

In shaping the “image of the Turk” in fifteenth century Hungary, two factors were of primary importance the conviction that the Ottoman expansion threatened with the loss of the country’s Christian identity and the apocalyptic currents of the era. Thus, by forming their ideology for resistance the Hungarians simultaneously sought to find an explanation for their tribulations. They ascribed the appearance of the Ottomans to the tenet of sinfulness, and hoped that by doing penance, following God’s counsel, they could banish ills from the country. They placed the advancing Ottomans in eschatological dimensions, considering them as the apocalyptic people of the Last Day: the embodiment of Antichrist. Consequently, they assumed the role of defender of the whole of Christianity. This generated a sense of selectedness which was expressed by the humanistic elite by metaphor of “the bulwark of Christianity” and by the spiritual leaders of the lower layers with the chiliastic concepts of “blessed people”, “soldiers of Christ”. The belief in the selectedness was strengthened by the feeling that “the Hungarian people ordered to be the shield of Christianity” became increasingly isolated in their fight against the apocalyptic enemy. However, this situation only reinforced the awareness of the importance of their mission, the idea that by persevering and sacrificing themselves, they could defeat the Ottomans, or at least obtain the gift of salvation.

With the defeat at Mohács (1526) this ideology sustained a crushing blow. By the second half of the 16th century, however, the Protestant preachers were able to reconstruct the 15th century tradition on the basis of the apocalyptic determinism of Wittenberg. Explanation and consolation were at the concept of their scheme: they considered the Ottoman occupation of the country as God’s wrath for the sins of Hungarians. But, they argued, by placing that blow on them, God only expressed his satisfaction for the Hungarian nation: like the Jews in days of yore, he had chosen them for his purpose. If the chosen people understood his intention and became purified, God (and not a secular power) would bring liberation from the Ottomans.

The hostile attitudes did not prevent the Hungarians and the Ottomans from seeking to learn and occasionally borrow each-other’s ideological programmes. This process of ideological “acculturation” is exemplified with the respective use of the famous legend of the “Red Apple”, while it foretold world supremacy for the Ottomans, the Hungarians inferred from it the imminent fall of the Ottoman Empire.